

Kv. Silverskopan 3

Med omgivande kulturmiljö
Sabbatsberg, Stockholm

Kulturmiljöutredning

2021-06-01, rev 2021-11-15

Kv. Silverskopan 3 med omgivande kulturmiljö, Sabbatsberg, Stockholm

PROJEKTINFORMATION

Beställare:
AFA Fastigheter genom Tomas Jacobsen

Nyréns kulturmiljö:
Urban Nilsson byggnadsantikvarie (uppdragsansvarig)
Nico van Gelderen, landskapsarkitekt
Marcus Ängeby, byggnadsantikvarie
Linda Thörner, byggnadsantikvarie

Nyréns Arkitektkontor

Fotografier där inget annat anges: Nyréns

Omslagsbild: Bostadshusen i kv. Silverskopan 3

Till vänster: Bostadshusen i kv. Silverskopan 3 till vänster i bild och ålderdomshemmets område till höger.

Innehållsförteckning

Inledning	6
Bakgrund och syfte	
Avgränsning och ägoförhållanden	
Metod och arbetssätt	
Kulturhistorisk klassificering	
Fornlämningar	
Stadsplaner, detaljplaner och skydd	
Utredningsområde	
Gällande lagrum	
Historik	10
Sabbatsberg i äldre tider	10
Tegelbruket	
Valentin Sabbath och värdshusrörelsen	
Sabbatsberg som hälsobrunn	
<i>Hälsobrunnen före fattighusepoken</i>	
<i>Hälsobrunnen under fattighusepoken</i>	
Kv Silverskopan 3	12
Sabbatsbergs fruktträdgård - Övre och nedre trädgården	
<i>Sabbaths trädgård</i>	
<i>"Öfra och Nedra trädgården"</i>	
<i>Namngivningen av trädgården</i>	
<i>Klarahuset uppförs</i>	
<i>Trädgårdens lusthus</i>	
<i>Upprustningen av trädgården</i>	
Gasklockan i Sabbatsberg 1883-1971	
<i>Klaragasverkets nya gasklocka</i>	
<i>Den södra dammen och fattighusets kyrkogård</i>	
<i>Rivning av klockan</i>	
Flerbostadshus i kv Silverskopan 3	
Omgivande kulturmiljö	20
Stockholms Gasverk och Vattenledningsverk	
<i>Stadens gas- och vattenförsörjning</i>	
<i>Stockholms Gasverk vid Torsgatan</i>	
<i>Vattenledningsverket vid nya Torsgränd</i>	
<i>Om- och tillbyggnader</i>	
<i>Kv. Sabbatsberg 28</i>	
Vård och omsorg	
<i>Sjukhusmiljöer under 1800-talet</i>	
Nytt sjukhus på Norrmalm	
<i>Arkitekttävling år 1867</i>	
<i>Paviljongsystemet</i>	
<i>Sabbatsbergs sjukhus</i>	
<i>Sjukhusparken</i>	

Stenstaden sluter sig om Sabbatsberg	
<i>Anläggandet av en bergspark</i>	
Sjukvårdens utveckling på Sabbatsberg	
<i>Professionell miljö</i>	
<i>Sjuksköterskornas nya roll</i>	
Ny och ombyggnader	
<i>Nya årsringar</i>	
<i>Turberkolospavilongen</i>	
<i>Ögon- och öronkliniken</i>	
<i>Ny tillfartsväg</i>	
<i>Röda korsets elevhem</i>	
<i>Utvecklingen under 1930-50-talet</i>	
<i>Bonniers kontor</i>	
<i>Barnhusbron</i>	
Statliga riktlinjer för sjukvården	
<i>Institut och nämnder</i>	
<i>Ny stadsplan för Sabbatsberg</i>	
<i>Gamla Sabbatsbergs sjukhus rivs</i>	
Nya Sabbatsbergs sjukhus	
<i>Uddenberg & Hjelm Arkitektkontor</i>	
<i>Sjukhusets utveckling under 1970-2000, ett urval</i>	
<i>Sabbatsbergs under 2000-talet</i>	
<i>Nya flerbostadshus</i>	
<i>Upprustning av yttre miljö</i>	
Historisk kartsekvens	33
Sabbatsbergsområdets framväxt	
Nulägesanalys och karakterisering	37
Historiska epoker	
Ålder på gator och stråk	
Ålder på byggnader	
Geologi	
Bergsskärningar	
Parkmiljön	
Spår efter tidigare markanvändning	
Fronter och karaktärsområden	
Sammanfattning av värden	
Förhållningssätt till ny bebyggelse	
Topografi	
Kvarterstadsens tbredning och gränser mot Sabbatsbergsområdet	
Sabbatsbergs övergripande karaktär	
Norra och östra delarna av Sabbatsbergsområdet	
Yttre miljö och rumsligheter	
<i>Gator och stråk</i>	
<i>Siktlinjer</i>	

>> Innehållsförteckning

Ålderdomshemmet

Byggnader

Yttre miljö och rumsligheter

Gator och stråk

Siktlinjer och vyer

Kv. Silverskopan 3

Byggnader

Yttre miljö och rumsligheter

Gator och stråk

Kulturhistoriskt värde

56

Kulturhistoriska utgångspunkter

Kulturhistorisk helhet och relevans

Möjlighet till kunskap och förståelse

Sabbatsbergs historiska epoker

- *tidslager som griper in och överlappar varandra*

Vård och omsorg

- *Sabbatsbergsområdets specialitet*

Valentin Sabbaths berg

- *idag en del av Stockholms karaktäristiska bergsformationer*

Enklav i staden

- *en oas i den omgivande täta storstaden*

Relationer och möten i den fysiska miljön

- *en del av Sabbatsbergs rumsliga kvaliteter*

Kv. Silverskopan 3

- *tidstypisk arkitektur*

Viktiga vyer och siktlinjer

60

Vyer och siktlinjer

Ta tillvara och utveckla

65

Källor

67

Litteratur

Arkiv

Tidskrifter

Internet

Inledning

Bakgrund och syfte

Stockholms stad bedriver programarbete i syfte att utveckla Södra Sabbatsberg. Det är ett planarbete i tidigt skede som sker i samverkan med fastighetsägarna. I programarbetet tas ett helhetsgrepp om området och dess förutsättningar och ett förslag tas fram som grund för fortsatt detaljplanarbete. Föreliggande kulturmiljöutredning är tänkt att fungera som ett av flera planeringsunderlag inom ramen för programarbetet.

Avgränsning och ägoförhållanden

Kulturmiljöutredningen omfattar i första hand fastigheten Silverskopian 3. Men även den omgivande kulturmiljön i fastigheterna Sabbatsberg 16; Sabbatsberg 18; Silverskopian 3, 25, 26 och 28, Öskaret 1 innefattas i utredningen. Två fastigheter inom programområdet har andra fastighetsägare – Sabbatsberg 18 och 26. Dessa fastigheter analyseras i den övergripande delen av kulturmiljöutredningen, men inte mer djupgående.

Den fastighetsägare som med konsultstöd driver stadsutvecklingen i kv. Silverskopian 3 är AFA Fastigheter.

Metod och arbetssätt

Föreliggande kulturmiljöutredning baseras på den analys som Nyréns gjorde 2014 på uppdrag av AFA avseende flerbostadsbebyggelsen på fastigheten Silverskopian 3, som då hette kv. Sabbatsberg 22: *"Kulturmiljöanalys Kv. Sabbatsberg 22 med omgivande kulturmiljö"* 2014 10 22. Den baseras även på den kulturmiljöutredning som togs fram 2019 02 09 för hela Södra Sabbatsberg: *"Kvarteren Sabbatsberg och Läkaren, med omgivande kulturmiljö"*.

Kulturmiljöutredningen beskriver, förutom den aktuella fastigheten, även hela Sabbatsbergs historia översiktligt.

Kulturrehistorisk klassificering

Den kulturrehistoriska klassificeringen är ett kunskapsunderlag framtaget av Stockholms stadsmuseum som ligger till grund för bedömningar vid stadens bygglovgivning och planhandläggning. Klassificeringen bygger på de tre värdenivåerna gul, grön och blå. Byggnader som markeras med gult har en positiv betydelse för stadsbilden och/eller ett visst kulturrehistoriskt värde. Byggnader som markeras med grönt har ett högt kulturrehistoriskt värde och är särskilt värdefulla från historisk, kulturrehistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Byggnader som är markerade med blått är synnerligen kulturrehistoriskt värdefulla och motsvarar fordringarna för byggnadsminnen i kulturmiljölagen.

Föreliggande kulturmiljöutredning tar utgångspunkt i Stockholms stadsmuseums kulturrehistoriska klassificering och kan betraktas som en uttolkning eller fördjupning av den. För de mer sentida miljöerna inom utredningsområdet, som dessutom inte är klassificerade ännu, tecknas en bild som gör det möjligt att bedömma dess kulturrehistoriska värde. Denna komplettering gäller Silverskopian 3 och Sabbatsberg 16, 18.

Fornlämningar

Sabbatsbergs fruktträdgård har av Riksantikvarieämbetet registrerats i fornminnesregistret RAÄ Stockholm 228, som övrig kulturrehistorisk lämning, park- och trädgårdsanläggning. I fornlämningen ingår även Sabbatsbergs hälsobrunn, RAÄ Stockholm 215:1. Två lämningar från ödekyrkogård RAÄ Stockholm 213:1 i Vasaparkens södra del och 214:1 på tomten Silverskopian 3.

I fornlämningsområdet RAÄ Stockholm 103, som omfattar en större del av centrala Stockholm, är det möjligt att påträffa kulturlager från medeltid och framåt. Med anledning av Sabbatsbergs långa historia och dess närhet till fornlämningsområdet åt söder kan det även förekomma inom området.

Stadsplaner, detaljplaner och skydd

För flera av områdets fastigheter gäller fortfarande stadsplaner från 1959-1985.

Silverskopian 3 omfattas av en äldre stadsplan. Bostadsbebyggelsen inom fastigheten saknar därmed skydd i gällande stadsplan pl 7683, fastställd 1977.

Sabbatsbergs norra del omfattas av en större detaljplan där även Vasaparken, bostadskvarteren mellan Easmanvägen och Olivecronas väg ingår. I detaljplanen ingår även den äldre brunns- och fattighusmiljön med Sabbatsbergs fruktträdgård åt väster.

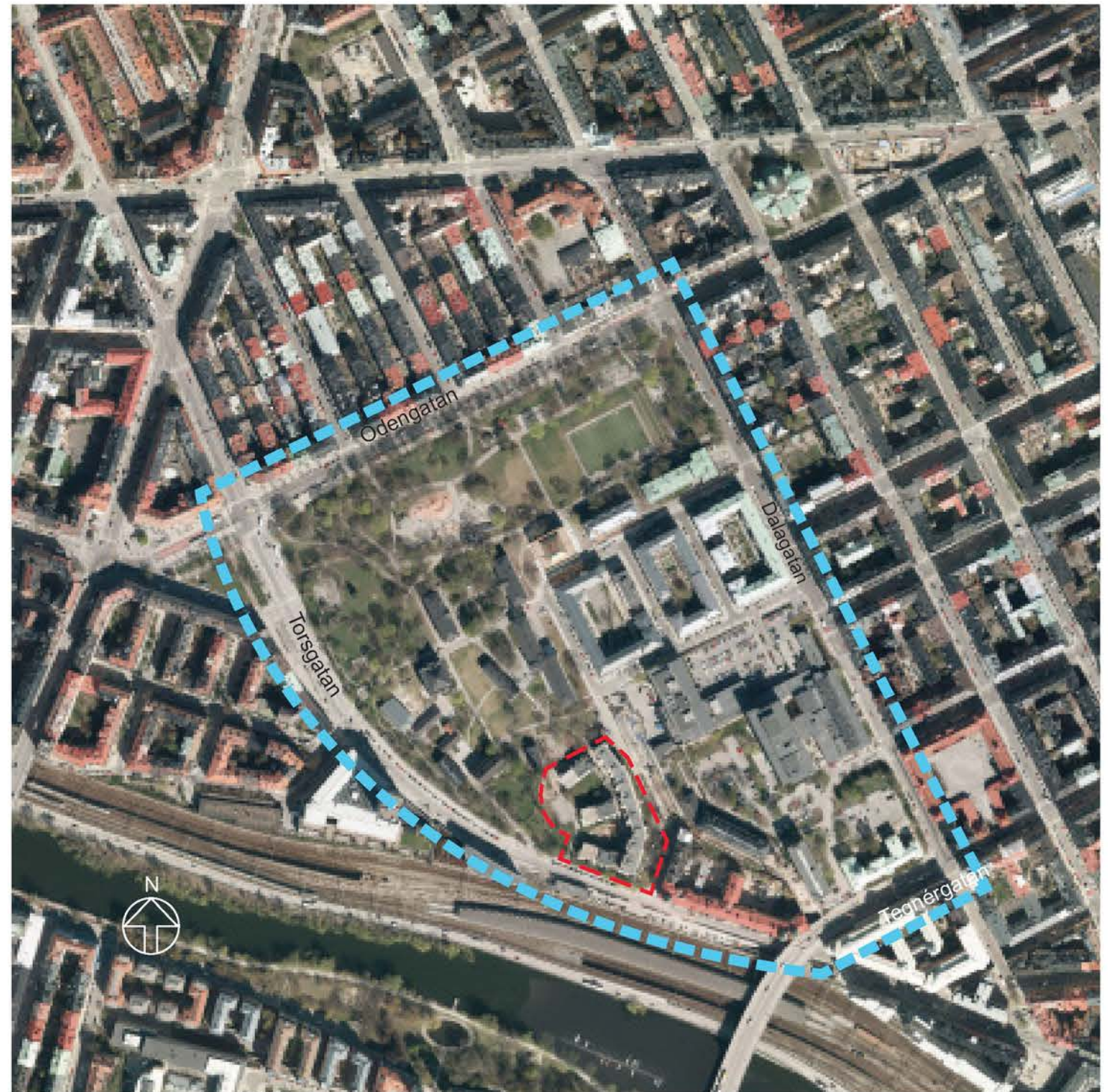
Sabbatsbergs fruktträdgård väster om Silverskopian 3 ansluter till utredningsområdet och är markerad med stort Q på plankartan. Enligt skyddsbestämmelsen ska trädgårdens användning anpassas till dess kulturrevärden och användningen ska ej vara störande för närliggande bostäder.

Stadsmuseets kulturrehistoriska klassificering. Gulmarkerade fastigheter bedöms ha ett positivt betydelse för stadsbilden och/eller ett visst kulturrehistoriskt värde. Grönmarkerade fastigheter bedöms ha ett högt kulturrehistoriskt värde. Blåmarkerade fastigheter bedöms ha synnerligen värdefull bebyggelse som motsvarar fordringarna för byggnadsminnen i kulturmiljölagen. Gråmarkerade fastigheter bedöms sakna kulturrehistoriskt värde och streckade fastigheter är ännu inte klassificerade. Fastigheten Sabbatsberg 22, inom röd streckad markering, är inte klassificerad.

Utredningsområde

Utredningsområdet i föreliggande kulturmiljöutredning avgränsas av Odengatan i nordväst, Dalagatan i nordost, Torsgatan i sydväst och Tegnérsgatan i sydost och markeras med blå streckad linje. Det är detta område som historiskt har betecknats som Sabbatsberg. Fastigheten Silverskopan 3 är markerad med vit streckad linje.

— — — — — Områdesavgränsning för kulturmiljöutredningen

Gällande lagrum

Plan- och bygglagen

Enligt **PBL 2 kap. 6 §** så ska ny bebyggelse utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärden på platsen och intresset av en god helhetsverkan. Vidare så ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas.

Enligt **PBL 8 kap. 13 §** får "en byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte förvanskas". Denna paragraf ska också tillämpas på bebyggelseområden. En byggnad eller bebyggelsemiljö kan vara särskilt värdefull om den t ex tydliggör tidigare samhällsförhållanden. T ex belyser tidigare stadsbyggnadsideal och arkitektoniska ideal samt värderingar och tankemönster. Här ingår olika typer av institutionsbyggnader som ofta präglas av sin tids människosyn. Byggnader tillkomna före 1920-talets bebyggelseexpansion är en typ av byggnad som idag utgör en mycket begränsad del av dagens byggnadsbestånd. Sådana byggnader bör därför betraktas som särskilt värdefulla.

All bebyggelse omfattas även av plan- och bygglagens krav på varsamhet vid ändring, enligt **PBL 8 kap. 17 §**. Detta innebär att "ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden."

Kulturmiljölagen

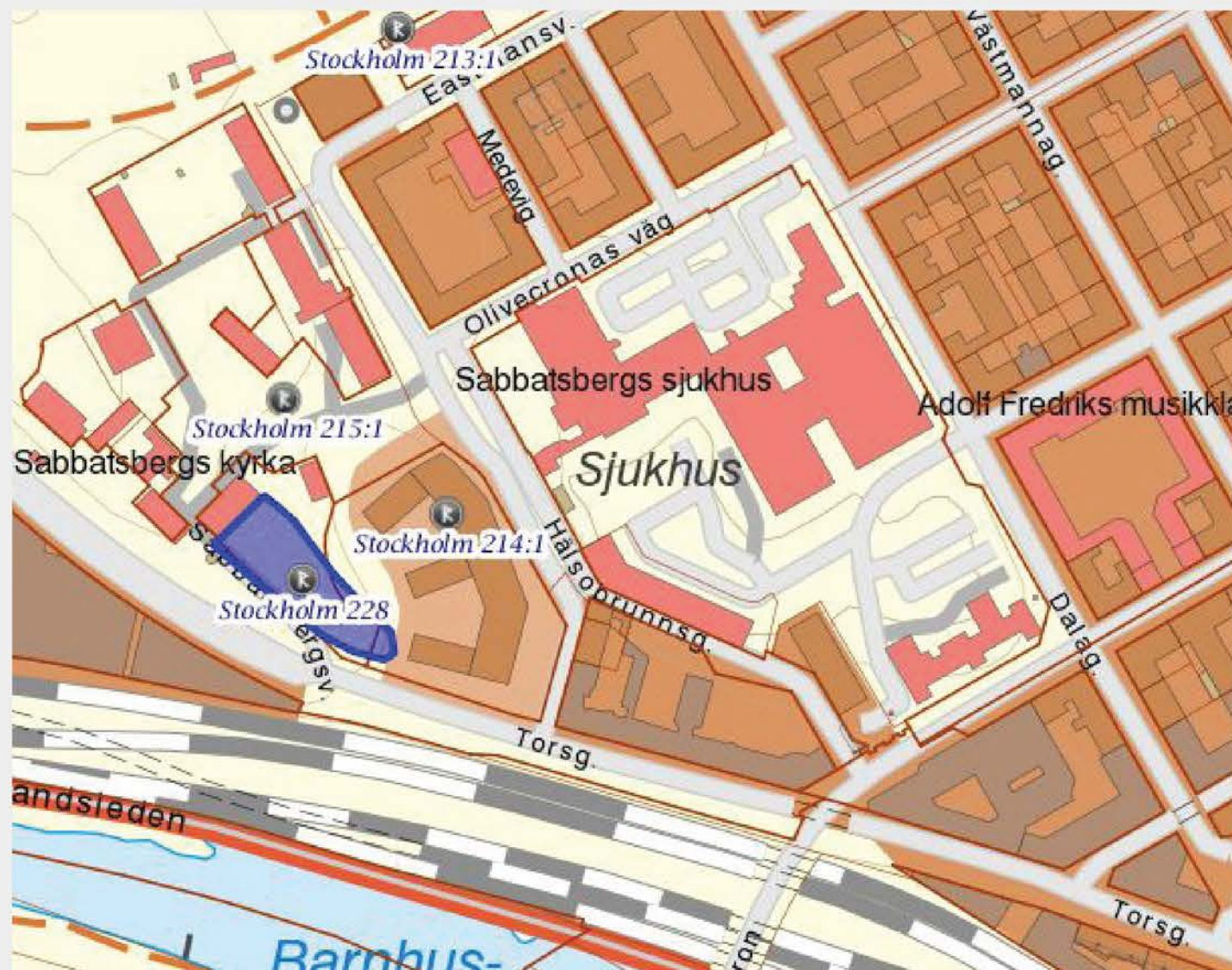
Fornlämningar är lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. För att automatiskt skyddas av lagen ska lämningen vara tillkommen före 1850. Historiska lämningar finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

Kulturmiljölagen är den centrala lagen för kulturmiljövården i Sverige och inledningen lyder:

1 kap 1 § "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer"

Enligt **KML 2 kap** är det förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

Vid projektområdet finns tre registrerade fornlämningar: RAÄ Stockholm 228 (Sabbatsbergs fruktträdgård), RAÄ Stockholm 214:1 samt RAÄ Stockholm 215:1. Projektområdet ingår också i fornlämningsområdet RAÄ Stockholm 103, som omfattar en större del av centrala Stockholm. Här är det möjligt att påträffa kulturlager från medeltid och framåt. Med anledning av Sabbatsbergs långa historia kan det förekomma ytterligare historiska lämningar inom området som ännu ej har påträffats.

Källa: Riksantikvarieämbetets Fornlämningsregister

Miljöbalken

Enligt **1 kap 1§** ska bestämmelserna i denna balk syfta till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. Miljöbalken ska bl.a. tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas.

Projektområdet ligger inom **Riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården**. Enligt **3 kap 1§** får exploateringsföretag och andra ingrepp i miljön endast komma till stånd om det kan ske på ett sätt som inte påtagligt skadar riksintressets natur- och kulturvärden.

Uttryck för riksintresset som finns inom Sabbatsberg, hämtade från den officiella riksintressebeskrivningen:

”Områden med stenhus från 1600-, 1700- och första delen av 1800-talet, både för aristokratin, den nya klassen av rika borgare och för ett lägre borgerligt skikt – stadspalats, malmgårdar, borgargårdar samt även äldre parker och inslag av grönska.”

”Det sena 1800-talets stadsbyggande med esplanadsystemet och gator av olika bredd och karaktär, och byggnader i bestämda hushöjder. Villastaden, nya typer av offentliga byggnader, folkrörelsebyggnader och -miljöer, kommunaltekniska anläggningar och parker.”

”Genombrottsgrator och områden planlagda som ”ny stadsdel” i enlighet med 1874 års byggnadsstadga. Den täta och enhetliga stenstadsbebyggelsen.”

”1900-talets stadsbyggande och bebyggelseutveckling/.../fullföljande av den äldre rutnätsstaden. Parkanläggningar och grönska.”

”Utvärdshus/.../med omgivande parker från 1600- och 1700-talen och senare.”

Åtgärder inom programområdet kan även påverka stadens utpekade särdrag: Anpassningen till naturen, vyerna från viktiga utsiktspunkter. Dessutom de tydligt avläsbara ”årsringarna” i stadsväxten och stenstadens tydliga yttre gräns, samt stadssiluetten med den begränsade hushöjden där i stort sett bara kyrktornen och offentliga byggnader tillåts höja sig över det enhetliga taklandskapet.

Sabbatsberg som hälsobrunn

Hälsobrunnen före fattighusepoken

Under några år efter Sabbaths död ägdes gården av munsken Johan Fredrich Rinck. Världshuset benämndes under denna tid för "Rinkeshof". År 1734 fann apotekaren Johan Julius Sahlberg en mineralhaltig vattenkälla inom området. Sahlberg hade studerat kemi hos den framstående läkaren och hydroterapiförespråkaren Urban Hjärne och var därmed väl insatt i mineralvattnets förträfflighet som universalläkemedel. Redan 1735 var brunnsvärksamheten vid Sabbatsberg igång under Sahlbergs ledning. Inackordering och servering erbjöds i världshuset. Affärens var dock allt annat än lysande och verksamheten låg under några år nere. Den blommade inte upp förrän församlingarna Nicolai, Finska, Tyska, Franska reformerta och Riddarholmens församlingar köpte Sabbatsberg år 1751 för att etablera ett fattighus på platsen.

Hälsobrunnen under fattighusepoken

Hälsobrunnen upprustades och drevs från 1752 vidare av fattighusdirektionen, parallellt med fattigvården. Intendenten och brunnsläkaren vid hälsobrunnen var under perioder också läkare vid fattighuset. Från 1760-talet blev brunnen allt mer populär och 1767 stod ett stort stenhus, det s.k. Katarinahuset, färdigt som nytt världshus. På bottenvåningen låg en världshussal, kontor och inackorderingsrum med uppvärmning. På våningen ovanför låg ytterligare inackorderingsrum med kakelugnar samt en aktionssal där fattighjonens lösöre auktionerades ut. På vinden fanns enklare "kallrum" för inackordering. Under de 1700-talets andra hälft utbyggdes brunnsvärksamheten med bl. a. apoteksbyggnad, "spatser skjul" och badhus. Världshuset och brunnen sköttes av fattighusdirektionen fram till 1807 då verksamheten flyttades över till en egen stiftelse.

Brunnsgästerna hyrde in sig och vistades på området dygnet runt under de två brunnsterminer som brunnsdrickningen pågick. Terminerna var förlagda till sommarhalvåret. Den sociala samvaron, med promenader, spel, lekar o.s.v. var en viktig del av hälsokuren. På gudstjänsterna fanns närvaroplikt och själva drickningen följde särskilda regler. Eventuella snedsteg bötföllades av "Fiscalen" och böterna tillföll fattigvården. Under de första fem årtiondena var hjonen separerade från brunnsvärksamheten med höga plank. Fattighuset nåddes från Sabbatsbergsvägen medan gästerna anlände till brunnen via Torsgränd. I början av 1800-talet fick fattighjonen möjlighet att regelbundet och kostnadsfritt vistas vid brunnen. Samtidigt inrättades ett brunnslasarett där sjuka vid fattighuset kunde få vård under brunnsterminerna. Flertalet mindre byggnader uppfördes för brunnen under 1800-talet, däribland en ny brunnsbyggnad som var placerad ovanpå själva källan. Den sista brunnsterminen hölls så sent som 1968. Verksamheten var då koncentrerad till brunnslasarettet, en träbyggnad från sent 1800-tal, vid Torsgränd och de traditionella vattenkurerna hade ersatts av olika medicinska behandlingar. Mineralvatten intogs på flaska. Vid mitten av 1900-talet revs flera av brunnens byggnader.

1. Katarinahuset uppfördes 1767. Fotografi från 1950-talet.

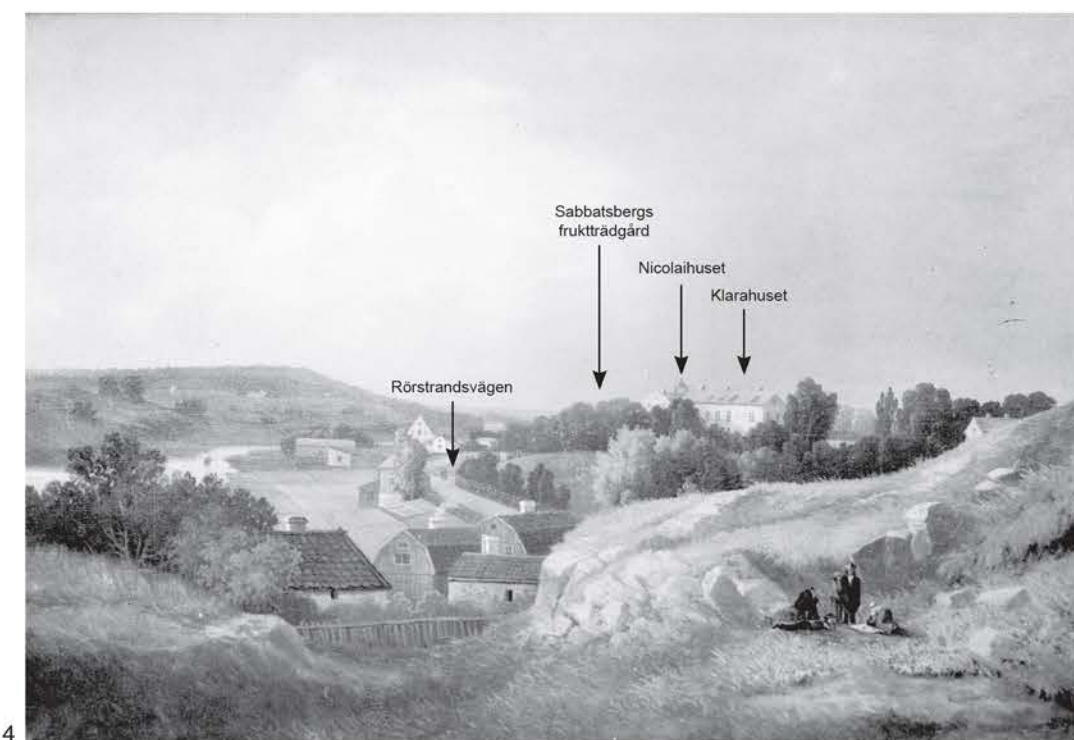
2. Brunnslasarettet inrättades i början av 1800-talet. På bilden syns brunnslasarettets byggnad från slutet av 1800-talet. Den låg vid Torsgränd, som ses i bildens främre del.

3. Bild framställd av mamsell Josabeth Sjöberg vid hennes vistelse vid brunnen sommaren 1856. Den visar brunnsbyggnaden från 1700-talet med parken framför, där den sociala samvaron pågår för fullt. Bakom byggnaden skymtar man Katarinahuset.

4. Den s. k. "Sabbatsbergstavlan" från första hälften av 1800-talet som framställer Sabbatsberg från sydost. Målningen, som är utförd i olja, målades efter Klarahuset tillkomst 1814. Klarahuset syns i tavlan högra del, där dess övre våning och södra takfall framträder tydligt. Sabbatsbergs fruktträdgård syns till vänster om huset. Bakom trädgården syns Nicolaihuset med sin takryttare. Öster om Sabbatsberg, d.v.s. i tavlan mitt, syns Rörstrandsvägen (senare Torsgatan). Källa: Stockholms stadsmuseum

3

4

Historik

Kv Silverskopan 3

Sabbatsbergs fruktträdgård – Övre och nedre trädgården

Sabbaths trädgård

En karta över Rörstrands gods med kringliggande ägor från 1717 visar Valentin Sabbaths malmgård åtta år efter att han köpte marken. Mitt över gårdsplanen sett från huvudbyggnaden, och direkt väster om den nedre av "Sabbats dammar", syns en kvadratisk yta utmärkt som "Sabbats trädgård". Nedanför denna syns en omärkt rektangulär yta. Dessa två ytor motsvarar i stort dagens fruktträdgård, vars grund alltså går tillbaka till 1710-talet. Nästa karta över Sabbatsberg – "Karta över Sabbatsberg och dess omliggande ägor" från 1723 – visar anläggningen tre år efter Sabbaths bortgång. Den rektangulära ytan nedanför Sabbaths trädgård redovisas här som "Sabbatsbergs åker". Ytterligare en trädgård syns bakom värdshusbyggnaden, på den plats där brunnsgården senare anläggs. Troligen var denna trädgård kopplad till själva värdshusverksamheten.

På Tillaeus karta över Stockholm från 1733 syns malmgården, dammarna och Sabbaths trädgård. Trädgården är här utmärkt med ett kors som antyder en anlagd formell trädgård med en struktur liknande den som återfinns på senare kartor. Sabbatsberg ägs under den här tiden av Johan Fredrik Rinck och benämns därför som "Rinkeshof".

"Öfra och Nedra Trädgården"

År 1766 upprättas en grundritning över fattighuset i samband med en brandförsäkring. På planen syns flera trädgårdar. Sabbaths gamla trädgård benämns nu "Öfra trädgården" och den tidigare rektangulära åkern nedanför för "Nedra trädgården". Dessa två trädgårdar, till ytan motsvarande dagens trädgård, omges av staket och portar mot gårdsplanen i nordväst samt i övrigt av plank. På ritningen syns även den långsträckt brunnsgården mellan Sabbaths värdshus och själva "Surbrunshuset". Söder om surbrunns huset, öster om nedre dammen, ligger en trädgårdstappa inhägnad med staket. Norr om brunnsgården, där Katarinahuset uppförs ett år senare, finns ytterligare en trädgård utmärkt.

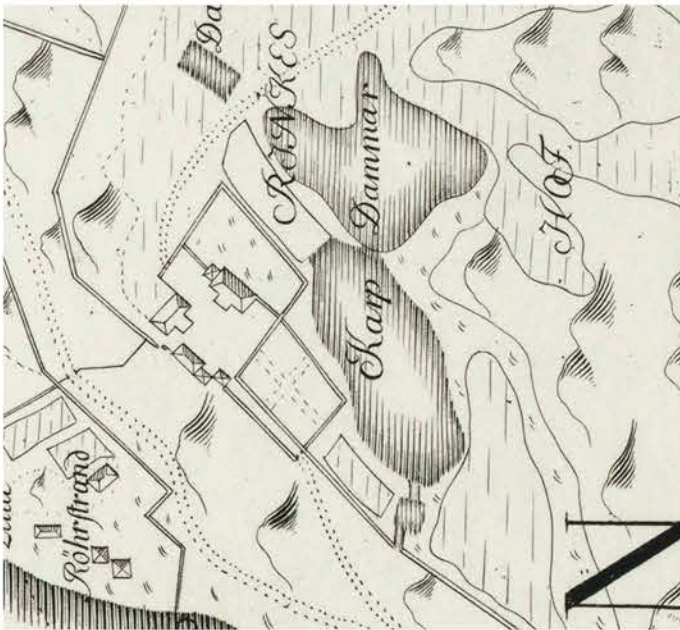
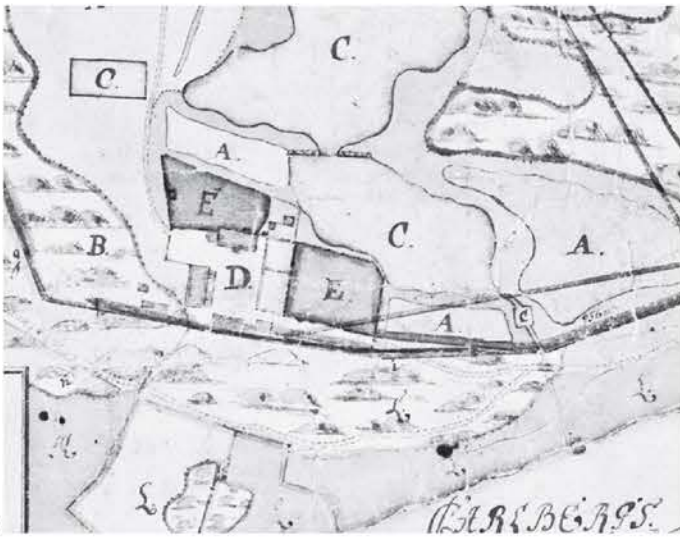
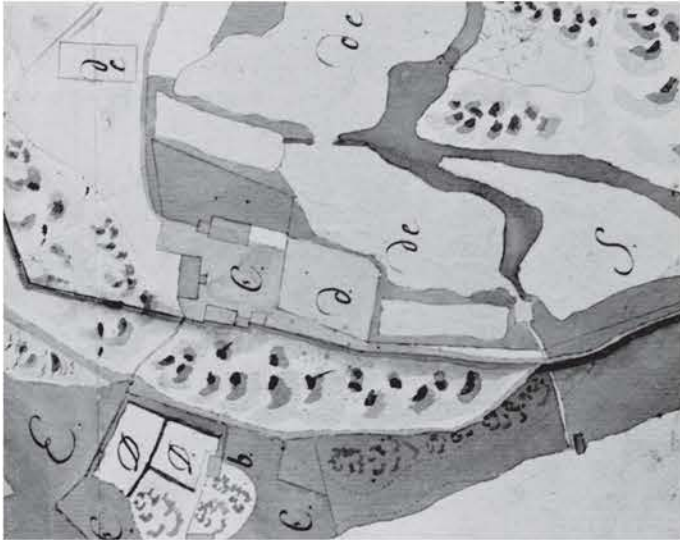
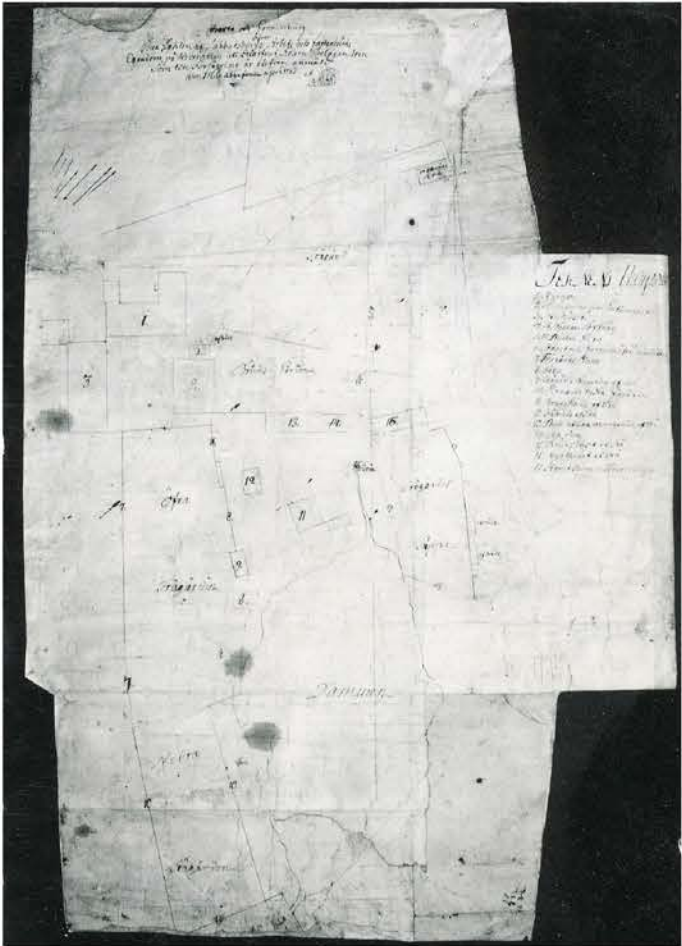
1768 arrenderar fattighuset ut två trädgårdar vid Sabbatsberg till fattighusvaktmästare Andreas Kreander på obestämd tid för 400 daler kopparmynt årligen. I arrendekontraktet regleras hur ersättning ska utgå för reparationer på staket och plank och för de odugliga träd som ej blivit fruktbarande. Sannolikt är det övre och nedre trädgården som arrenderas ut vilket innebär att trädgården hade fruktträd så tidigt som 1768. Möjligheten finns att det var en fruktträdgård redan under Sabbath eller Rincks tid.

Namngivningen av trädgården

1999 registrerade Stockholms länsmuseum trädgården som fornlämning och anger att fruktträdgården anlades av Adolf Ulrik Kirstein år 1777. Trädgården kom därför att kallas för den Kirsteinska fruktträdgården under den upprustning och utbyggnad av Sabbatsbergsområdet som genomfördes i början av 2000-talet. 2011 utför TAGGEN kultur och miljö en historisk utredning och inventering av trädgården på uppdrag av Stadsholmen. TAGGEN menar att namngivningen av trädgården efter Kirstein är en missuppfattning och en sammanblandning med den mer kända Kirsteinska trädgården som låg i anslutning till det Kirsteinska huset vid Klara strandgata (Vasagatan). Kirsteinska huset utgjorde grunden till Hotel Continental och trädgården sträckte ut sig ner mot Klara sjö där Centralstationen senare uppfördes.

Denne Adolf Ulrik Kirstein, till titeln slottsbyggmästare, har dock i hög grad att göra med Sabbatsbergs historia. Från år 1777 arrenderade han fattighusets "ängar och gården" som huvudsakligen låg belägna på högplatån där sjukhuset uppfördes 100 år senare. I arrendet ingick åtminstone den norra av Sabbatsbergs två karpdammar. Kirstein försöker odla tobak på de arranderade markerna och uppför därför en påkostad tobakslada. Några år senare lät han flytta en drängstuga samt om- och tillbygga densamma till en representativ sommarbostad. Samtligt byggdes ladan om till stall, vagnshus och förråd och inreddes med karpsumpar. Framför boningshuset anlade Kirstein en fruktträdgård. Troligen är det denna fruktträdgård som senare har förväxlat med den nere vid fattighuset. Varken i fattighusets protokoll från den 18 mars 1777 om Kirsteins arrende, på den karta från 1779 som redogör för de arrenderade markerna (kartan finns avfotograferad i stadsmuseets arkiv) eller i det kontrakt från februari 1882 där Kirstein noggrant redogör för sina investeringar, nämns att slottsbyggmästaren har någonting att göra med den övre och nedre trädgården.

1793 överförs arrendekontraktet på Kirstens sväger bryggmästaren Abraham Westman. Westman låter uppföra en fåfånga på höjden ovanför en av karpdammarna. Fåfångans och traktens skönhet (mycket tack vare dammarna) och den vida utsikten härifrån beskrivs i lyriska ordalag av Carl Jonas Linnerhielm i ett brev från juli 1796 som publiceras i hans "Bref under resor i Sverige". I brevet nämns också ett öppet tempel på en kulle. Detta tempel, eller lusthus, låg norr om Kirstens malmgård och uppfördes troligen av Kirstein efter år 1782. Kirsteins malmgård, lusthuset på kullen och Westmans fåfånga finns med på 1805 års karta över Karlberg med omgivningar av C A Silfervärd.

1. Utsnitt från kartan över Rörstrand med kringliggande ägor från 1717. Den kvadratiske ytan i mitten av bilden (d.) benämns "Sabbats trädgård". Källa: Stockholms stadsmuseum
2. Utsnitt från kartan över Sabbatsberg från 1723. Stort E markerar både värdshusets trädgård (t.v.) och Sabbats trädgård (t.h.). Den rektangulära yta som senare blir nedre trädgården är åker (A). Källa: Stockholms stadsmuseum
3. Utsnitt från Tillaeus karta över Stockholm från 1733. Trädgårdens korsformade plan framträder nu. Den nedre delen är fortfarande åker. Källa: Stockholms stadsarkiv
4. Grundritning över Sabbatsbergs fattighus från 1766. Sabbats gamla trädgård benämns övre trädgården och den tidigare åkern nedanför för nedre trädgården. Mot gårdsplanen finns staket och portar, i övrigt är trädgårdarna avgränsade med plank. Källa: Stockholms stadsmuseum

Klarahuset uppförs

På kartan över Karlberg med omgivningar syns också den övre och nedre trädgården vid Sabbatsberg. Båda trädgårdarna genomgås av en huvudaxel som i den övre trädgården korsas av två kortare axlar. Utmed axlarna, och fritt placerat i de öppna ytor som bildas mellan dessa, syns en mängd träd, sannolikt fruktträd. Två små hus finns utritade i trädgårdarnas ytterkant. 1814 stod Klarahuset färdigt vilket påverkade trädgården i dess norra kant. Den nya byggnadens enda entré vänds mot gårdsplanen vilket tyder på att fruktträdgården fortsätter var separat, avskild enhet.

Trädgårdens lusthus

I brandförsäkringssyner från slutet av 1815 och 1829 omnämns staketen och planken kring den övre och nedre trädgården men inget lusthus. (1829 omnämns ett lusthus i den vid södra uppfartsvägen belägna trädgården tillhörande predikantbostället. Denna trädgård låg troligen på andra sidan allén från fruktträdgården sett. TAGGEN beskriver rester efter en trädgård på denna plats, belägen mellan Torsgatan och Sabbatsbergsvägen.) Först i synen från 1856 nämns ett åttkantigt lusthus beläget i fruktträdgården, uppfört av resvirke och brädor och med kupigt plåttak. På kartan över Stockholm från 1855 syns en liten byggnad, sannolikt lusthuset, i slutet av trädgårdens huvudaxel.

Varför finns inte lusthuset med i synerna från före år 1856? En teori kan vara att lusthuset har flyttats till fruktträdgården och därefter byggts om, vilket skulle förklara dess karaktär som åtminstone till delar är från 1800-talet. På ovan nämnda karta från 1855 syns inte längre lusthuset uppe vid den Kirsteinska malmgårdens. Ett "syne instrument", upprättat 1849 i samband med att trädgårdsmästaren Adolph Berggren övertar arrendet på Sabbatsbergs åkrar och gården (inklusive Kirsteins malmgård och Westmans fåfänga), antyder att lusthuset var borttaget redan då och kanske så tidigt som 1834. Enligt Alf Nordström i "Nu är drickning börjad, Glimtar från Sabbatsbergs hälsobrunn" publicerad Sankt Eriks årsbok 1954, var Kirsteins lusthus ett "öppet tempel med åtta kolonner och kupigt kopparktak". Det är något oklart varifrån Nordström har hämtat citatet, möjligen från Elisabeths Westmans visbok som Nordström citerar strax innan. Beskrivningen av planformen och plåttaket stämmer in bra på fruktträdgårdens lusthus. Även årtal på vindflöjeln, 1784, stämmer med när Kirstein kan ha uppfört sitt lusthus. Kanske var det alltså Kirsteins lusthus som på 1830-talet flyttades ner till fruktträdgården vid fattighuset och som senare byggdes om. Omkring 1980 flyttades lusthuset till trädgården mellan Adolf Fredrikshuset och Johanneshuset, där det står kvar idag.

1

1. Karta från 1805. Fruktträdgården (här fortfarande uppdelad i en övre och en nedre del) syns t.v. om den nedre dammen. Nr. 40 markerar kullen med det öppna åttkantiga templet med kupigt plåttak som sannolikt uppfördes av Kirstein. Nedanför syns Kirsteins malmgård med tobakslada och huvudbyggnad. Framför huvudbyggnaden syns en inhägnad runt Kirsteins fruktträdgård, den som i slutet av 1990-talet förväxlades med fruktträdgården nere vid fattighuset. Nr. 39 markerar Westmans fåfänga som uppfördes omkring år 1796. Malmgården och fåfängan revs inför sjukhusets uppförande på 1870-talet. Källa: Stockholms stadsmuseum

2. Stockholmskartan från 1855. Lusthuset vid Kirsteins malmgård är nu borttaget. Samtidigt syns en byggnad i slutet av huvudaxeln i fruktträdgården vid fattighuset, på den plats där lusthuset återfinns på Bodorffs uppmätning från 1936 (se nästa sida) Källa: Stockholms stadsarkiv

3. Stockholmskartan från 1863. Lusthuset redovisas inte på denna karta men brandförsäkringssyner och föregående karta visar på att det finns i trädgården. Källa: Stockholms stadsarkiv

2

3

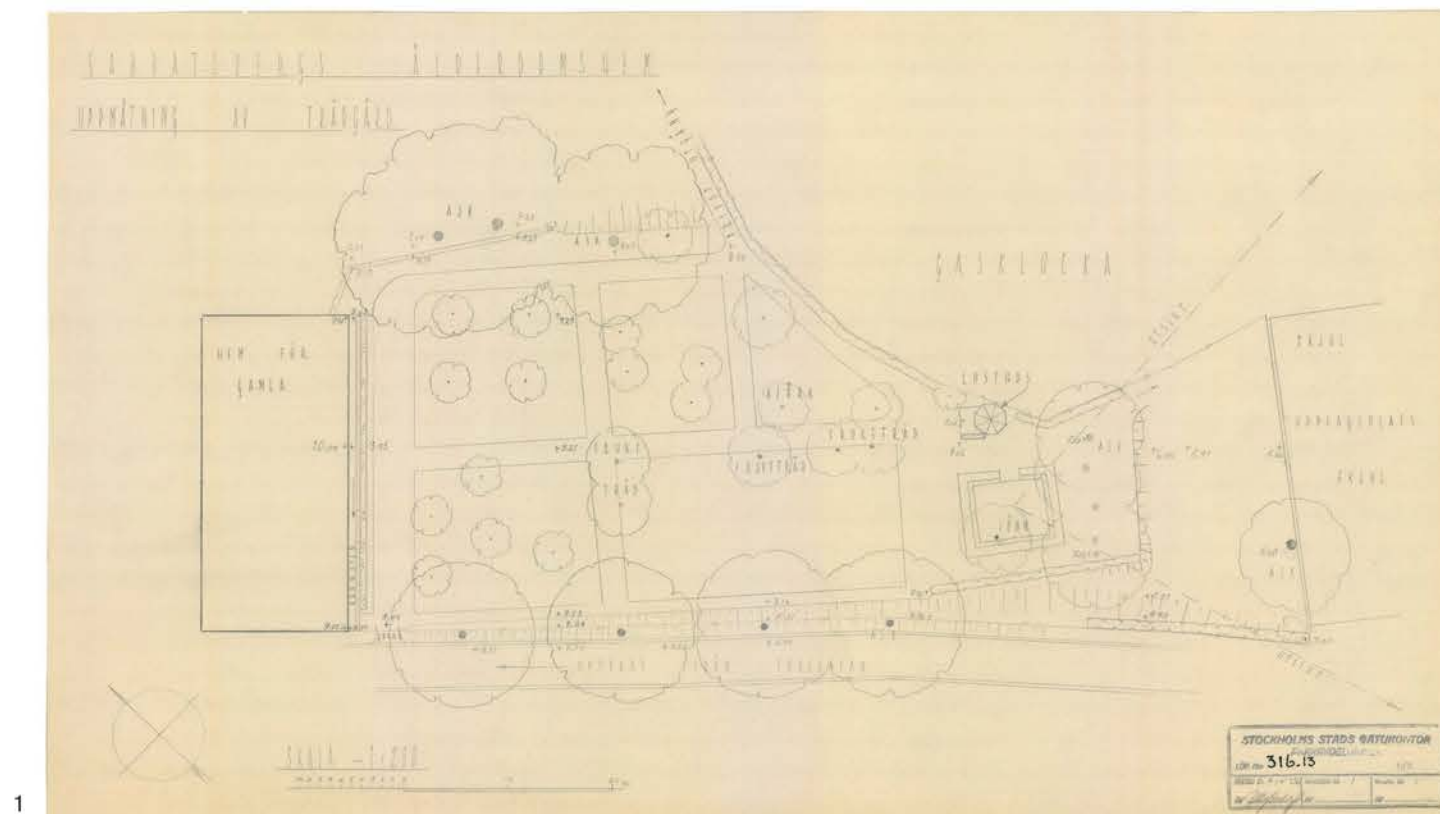
Upprustningen av trädgården

På 1930-talet inleder Stockholms stads parkavdelning arbetet med att rusta upp fruktträdgården. En uppmätning av trädgårdens befintliga utformning upprättas år 1936 av landskapsarkitekten Ulla Bodorff. Bodorff hade samma år anställts på parkavdelningen under arkitekt Osvald Almquist. Samtidigt med uppmätningen tar hon även fram ett förslag på ny utformning, vilken godkänns och utförs strax därpå.

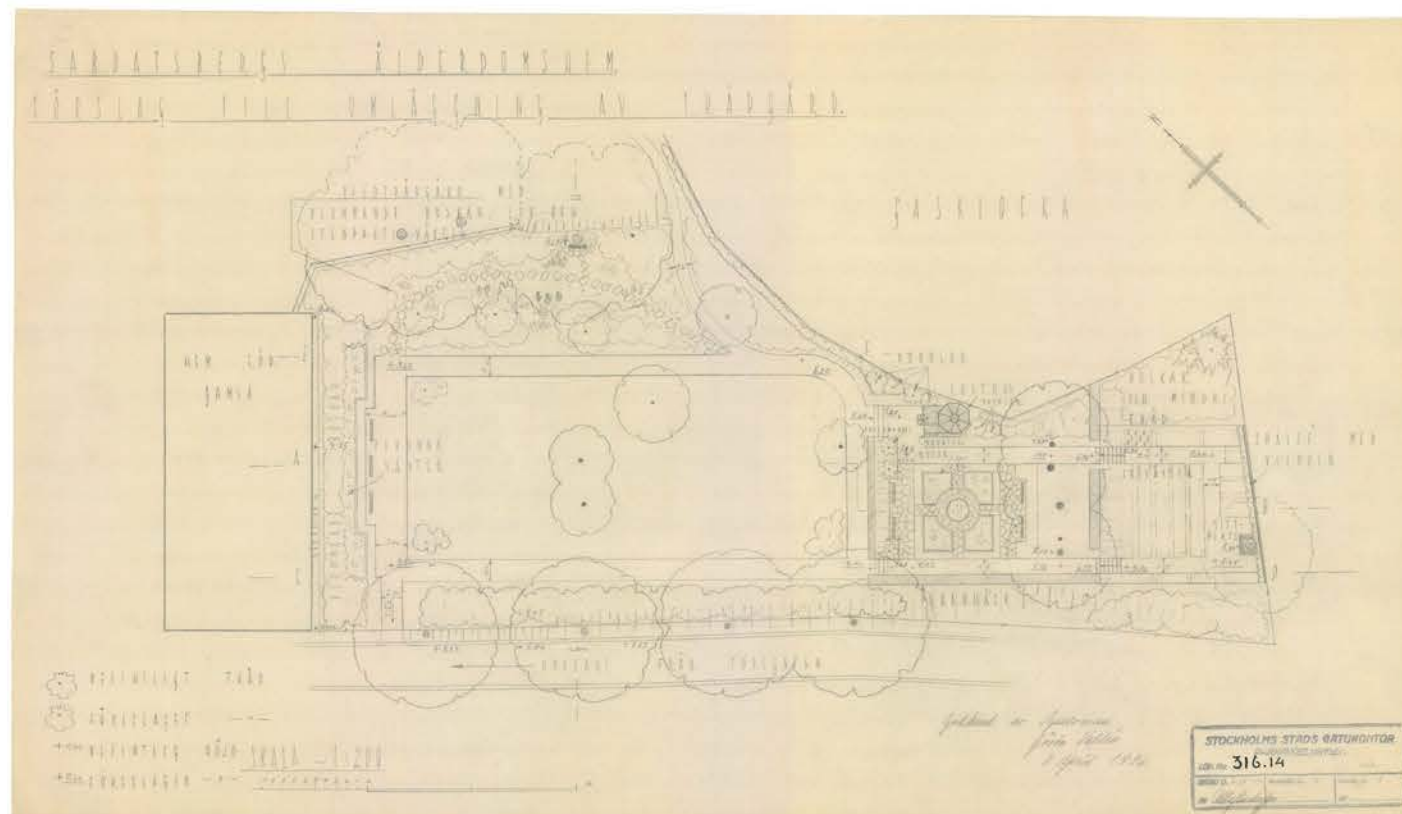
Bodorffs uppmätning visar hur trädgården såg ut före den genomgripande restaureringen. Grundstrukturen från 1700-talet är i huvudsak bevarad med huvudaxlar och tväraxlar. Lusthuset ligger på sin plats i slutet av huvudaxeln, dock närmare kanten till den f.d. dammen i öster. Möjligen är det så att dammens rundning bearbetades inför gasklockans uppförande på 1880-talet och att trädgårdens yta då minskade något. På 1805 och 1855 år kartor, samt även 1863 års stockholmskarta, ligger nämligen centralaxeln mer centrerat i trädgården. Uppmätningen visar ett antal fruktträd placerade utmed de historiska axlarna. I den nedre delen har det tillkommit en berså. Här finns också en rad med storvuxna askar och längst ner ytterligare en gammal ask.

Bodorffs förslag till upprustning innebar en genomgående omarbetning av trädgården. Närmast Klarahuset lades en gräsmatta ut med enstaka utsparade fruktträd. De gamla gångarna togs därför bort och ersattes av en gräsmatta omgiven av gångar på fyra sidor. Gångarna och gräsmattan orienterades utifrån Klarahuset, vilket gav en starkare koppling mellan byggnaden och trädgården. I nordost skapade Bodorff en "vildträdgård" med blommande buskar och lök- och stenpartiväxter. På marken utplacerades stenar som bildade en gång genom denna mer vildvuxna del. Bodorff introducerade även två längsgående, parallella gångar och trappor i kalksten, med vilka hon förband trädgårdens olika nivåer. Hon behöll en gång som redan förband trädgården med Valentihuset i nordost. På trädgårdens mellannivå, intill lusthuset, anlades en rosengård i geometriska kvarter. Kvarteren indelades med stensatta gångar. På den nedersta nivån föreslog Bodorff en fröträdgård men det är osäkert om denna utfördes. Med hjälp av buskar, häckar, vildvin och träd ramade hon in hela trädgården. Framför Klarahuset, på ömse sidor om rosengården och runt den gamla asken på den nedre nivån, placerades bänkar.

Under andra hälften av 1900-talet och under 2000-talet har fruktträdgården åter förfallit och Ulla Bodorffs gestaltning har blivit allt mer svårsläslig. Ett fåtal äldre fruktträd finns kvar idag, med placering i linje med de borttagna historiska axlarna.

1

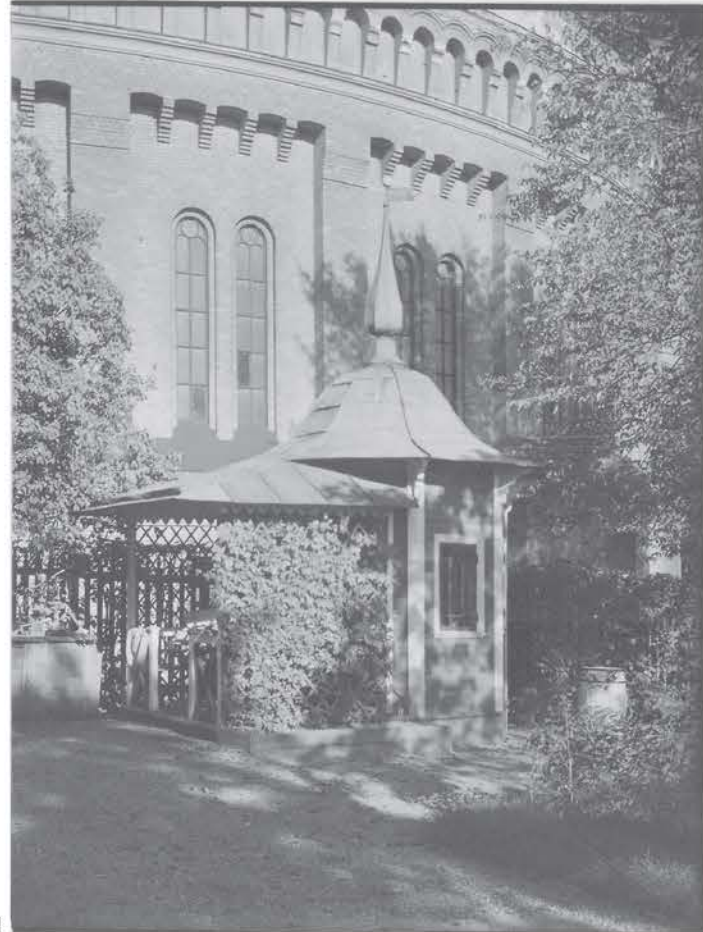
2

1. Uppmätning av fruktträdgården från 1936. Här syns den ursprungliga centrala axeln och (delvis rester av) tväraxlar. I slutet av den centrala axeln låg lusthuset. Till vänster på ritningen syns Klarahuset. Källa: Stockholms parkförvaltnings arkiv.

2. Förslag till renovering av trädgården från 1936. Den gamla geometrin med central- och tväraxlar togs bort. Trädgårdens nya huvudriktning hängde samman med Klarahuset, från att tidigare ha varit orienterad utifrån Sabbatsbergs gamla huvudbyggnad i norr (Sabbatsbergs kyrka). Källa: Stockholms parkförvaltnings arkiv.

3

1

2

1. Lusthuset i fruktträdgårdens nedre del med årtalet 1784 på vindflöjeln. Det flyttades senare till trädgården mellan Johanneshuset och Adolf-Fredrikhuset. Bakom lusthuset syns gasklockan. Fotografiet är taget 1934. Källa: Stockholms stadsmuseum

2. Trädgården strax efter 1930-talets renovering. Fotografiet visar Klarahuset till vänster bild med bänkar framför. Till höger ses den stora rektangulära gräsyta som lades ut framför Klarahuset, liksom delar av de gångar som omgav denna. I bakgrunden syns Valentinhuset. Källa: Stockholms stadsmuseum

3. Fotografi taget från Klarahuset i samband med fru Sofia Hellquist 104-årsdag i juli 1938. Trädgården är nyrenoverad. I mitten ses den rektangulära gräsyta och på var sida om denna de två grusgångarna som ersatte tidigare axlar. Lusthuset är dolt bakom fruktträdens kronor ungefär i bildens mitt. Källa: Stockholms stadsarkiv

Gasklockan i Sabbatsberg 1883-1971

Klaragasverkets nya gasklocka

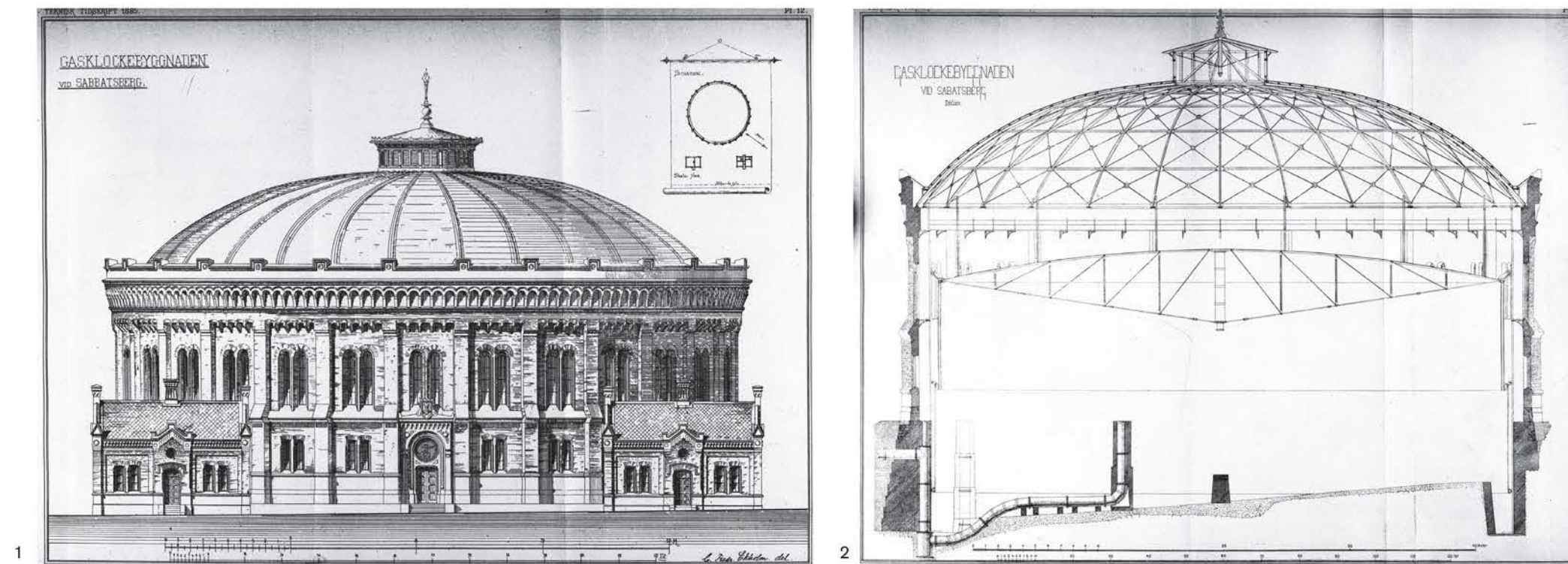
Klaragasverkets tomt invid Klara sjö var på 1870-talet färdigbyggd. För att möta den allt större efterfrågan på gas köptes en tomt vid Norra Bantorget där en ny gasklocka uppfördes. Tio år senare var behovet av en ny gasklocka åter skriande. Gasverket sökte sig ytterligare norrut och en tomt i södra delen av Sabbatsberg köptes in för en ny gasklocka. De fyra gasklockorna vid Klara sjö och vid Norra Bantorget var s.k. öppna gasklockar, medan gasklockan i Sabbatsberg skulle få ett yttre skal i tegel. Stor vikt lades därför på byggnadens arkitektoniska gestaltning. En arkitekttävling utlystes i vilken arkitekt Valfrid Karlsson kom på tredje plats med sitt inlämnade förslag. Stockholms gasverk valde ändå att gå vidare med Karlssons ritningar, som bearbetades av stadsbyggmästaren Per Emanuel Werning. 1884 stod gasklockan färdig. Utöver klockan uppfördes två små flygelbyggnader vid Torsgränd. Den norra av dessa var bostad för klockmästaren och den södra var ett varmapparatus som värmden upp vattnet i gasklockans kar.

Den södra dammen och fattighusets kyrkogård

De västra delarna av den tomt där gasklockan uppfördes var tidigare platsen för den södra av Sabbatsbergs två dammar. Dammen hade sitt utlopp i en smalt vattendrag som rann ner i Rörstrandssjön (Barnhusviken). I olika omgångar under 1800-talet sänktes vattnet i dammarna. Den södra dammen torrlades omkring 1850, så när som på det lilla vattendraget. På den f.d. dammens botten iordningställdes en liten trädgård som omslöt av trädplanterade mindre vägar (se stockholmskartor på s. 35). Dessa förband brunnen med Torsgatan i söder. Den östra delen av gasverks-tomten, i hörnet Torsgatan-Torsgränd, hade då under drygt ett sekel utgjort fattighusets kyrkogård. Dess lilla gravkapell revs i samband med gasklocksbygget och ett nytt kapell iordningställdes istället i en gammal vagnsbod belägen norr om Sabbatsbergs kyrka. Kvaliteten på brunnens vatten blev under 1800-talet allt sämre vilket ansågs bero på vattensänkningarna och torrläggningen av dammen. Under arbetet med att schakta och spränga för den nya gasklockan skadades källadern allvarligt och brunnen sinade. Brunnens drickningen fortsatte dock, men med buteljerat mineralvatten från apotek.

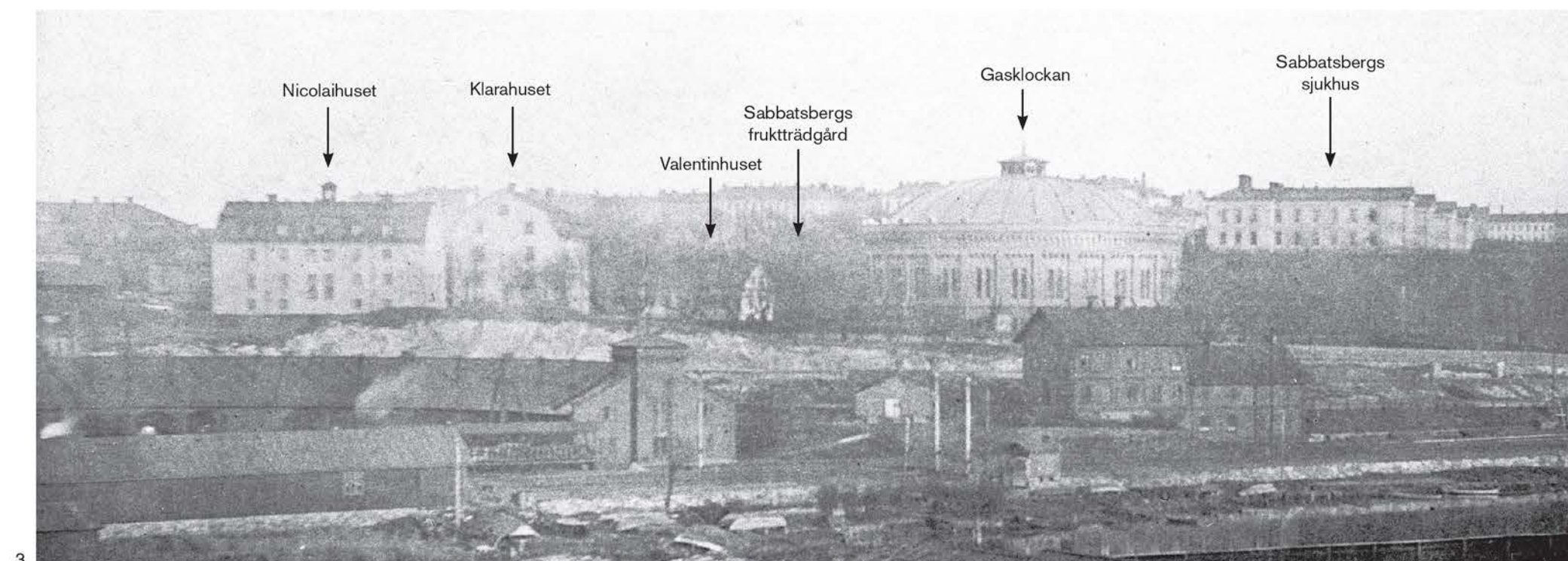
Rivning av klockan

Gasklockan i Sabbatsberg kom att vara i drift fram till 1953. 1971 revs den, trots omfattande protester från en aktionsgrupp som önskade ett allaktivitetshus i den gamla klockan.

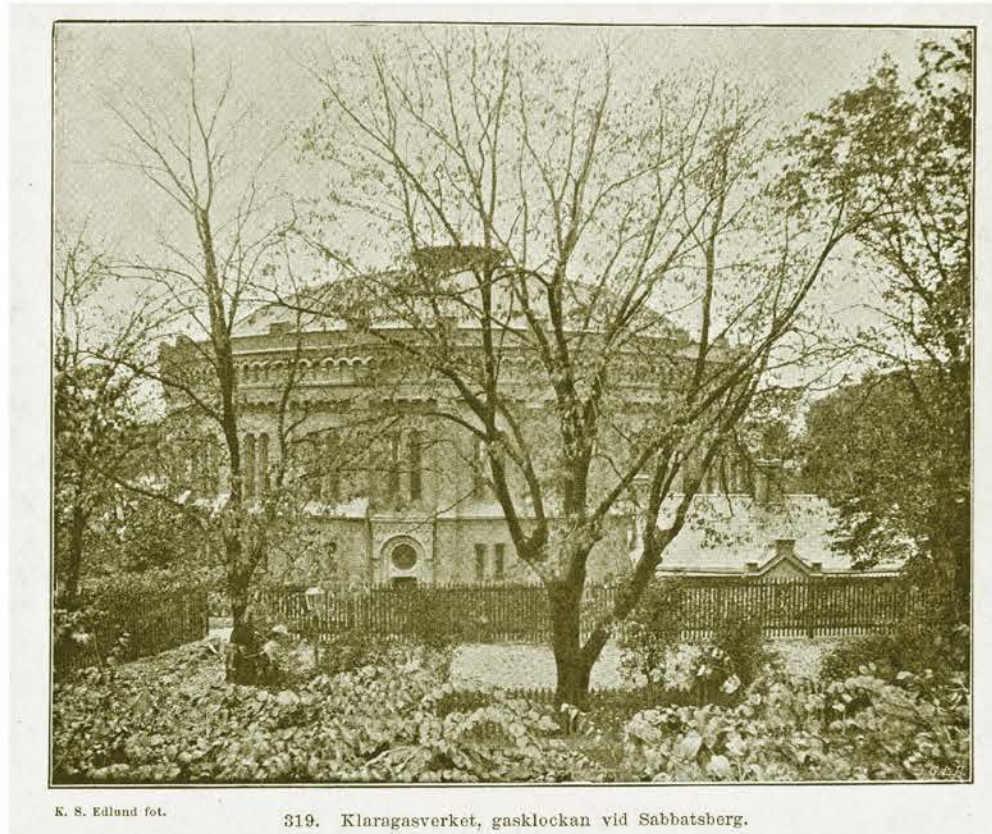

1, 2. Ritningar från 1880-talet på gasklockan och dess två små flygelbyggnader. Källa: Stockholms stadsmuseum

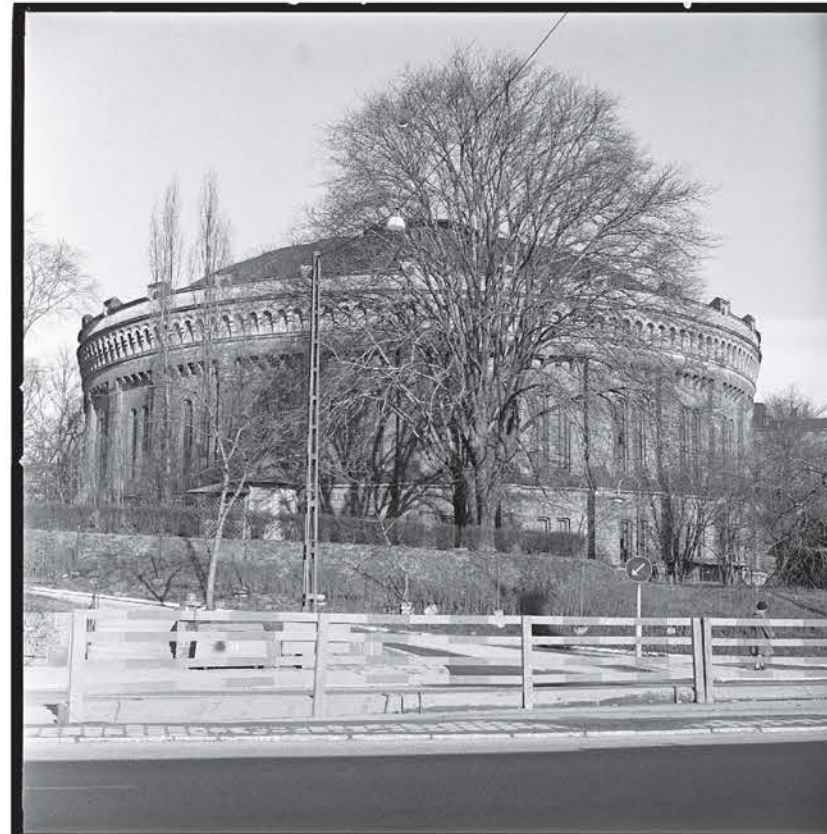
3. Vy från Kungsholmen mot ålderdomshemmet, gasklockan och sjukhuset i Sabbatsberg. Bilden är tagen 1886, ett år efter att klockan uppfördes. Sett från denna vinkel så ligger gasklockan direkt bakom Kirsteinska fruktträdgården, inplacerad i den rundning som var en rest efter den södra av områdets två dammar. Källa: Stockholms stadsmuseum

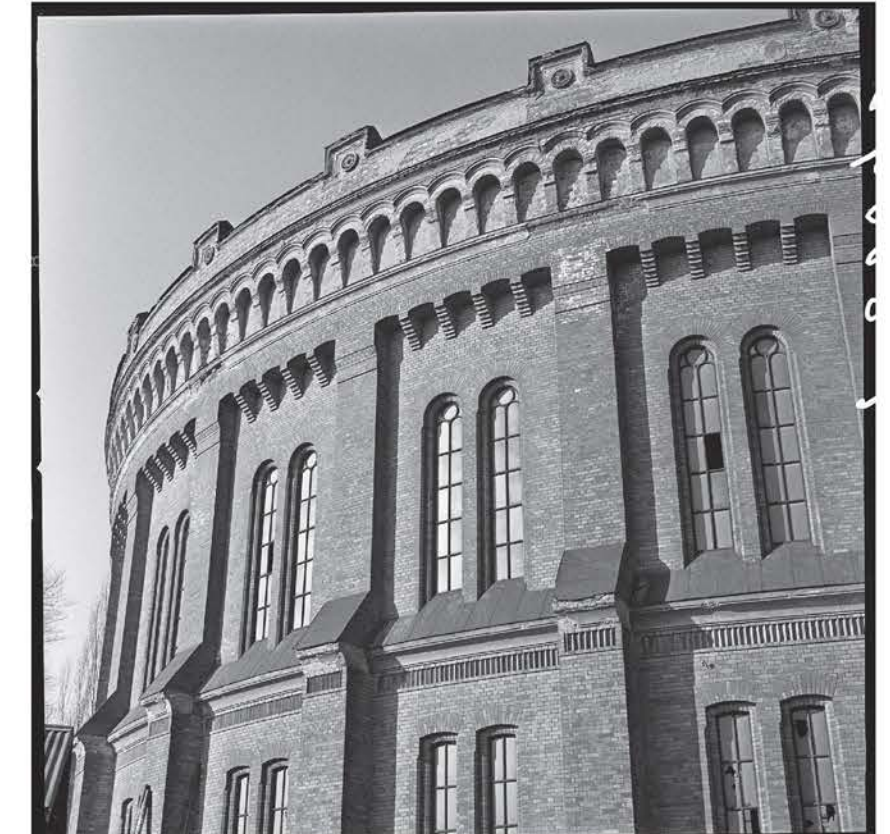
3

Fotografi från år 1897 som visar gasklockan från öster. Till höger i bild syns taket till den ena av de två flyglarna vid Torsgränd. Torsgränd syns mellan de två spjälstaketerna i bildens främre del. Notera att gasklockans tomt låg lägre än Torsgränds nivå, som ett resultat av schaktningsarbeten vid gasklockans uppförande. Källa: Stockholms stadsmuseum

Fotografi från 1967. Gasklockan sedd från Torsgatan med Sabbatsbergs fruktträdgårds nedre del framför. Träden i bildens mitt är en rad med askar.

Fotografi från 1967 som visar gasklockans nyromanska tegelarkitektur.

Ett utsnitt från ett vykort från år 1900, med ett fotografi taget från Kungsholmen, mot Sabbatsberg. Bilden visar gasklockan till vänster. Ytterligare till vänster om denna anas Valentinhusets ena takfall och Klarahusets övre delar. Gasklockan är inplacerad i grönskan, omgiven av träd. Före Gasverket byggdes till höger om Gasklockan. Källa: Stockholms stadsmuseum

Flerbostadshus i kv Silverskopan 3

I samband med att gasklockan i Sabbatsberg revs 1971 fattades beslut om bostäder på den avrivna tomten. Det kom dock att dröja ytterligare några år innan de nya husen kom till utförande. I slutet av 1970-talet stod gasklockans två flygelbyggnader fortfarande kvar vid Torsgränd, liksom diverse skjul som tillkommit under 1900-talet. Dessa revs inför byggnadsarbetena. 1981 stod slutligen Riksbyggens bostadskomplex färdig, bestående av en större och tre mindre huskroppar.

Arkitekt Aleksander Wolodarski på Stockholms stadsbyggnadskontor var ansvarig för planen som han själv också gestaltade. De storvuxna äldre träden som omgav gasklockan mättes noggrant in för att bevaras och till dessa anpassades de nya byggnadernas utbredning. Lika viktigt var det, enligt planbeskrivningen, att bevara Sabbatsbergs gröna front mot Torsgatan och Kungsholmen. En hög byggnadsvolym placerades utmed Torsgränd i öster, något indragen från gatan. Wolodarski lät den långa volymen följa gatans två tydliga ”knäckar”. På västra delen av tomten placerades tre mindre volymer med två mellanliggande gårdar. Dessa volymer trappades ner i väster mot fruktträdgården och det gamla ålderdomshemmet. Det stråk i park som fanns innan gasklockans tillkomst, mellan Torsgatan i söder och ålderdomshemmets parkmark i norr, återupprätades.

För byggnadsritningarna anlätade Riksbyggen den förhållandevis okända arkitekten Bo Novén. Fasaden utmed Torsgränd hölls sluten med undantag av enstaka balkonger. Den mer öppna västra sidan gavs mångtaliga utanpåliggande balkonger i nätta dimensioner. Fasaderna putsades och färgsattes i samarbete med konstnären Elvy Engelbrektsson, som genom sina många färgsättningar har satt sitt avtryck på Stockholms stadsbild.

Arkitekt Ralph Erskines samtida verk inspirerade med största sannolikhet till utformandet av bostadskomplexet i Sabbatsberg, både vad gäller dess plan och byggnadernas arkitektur. De gemensamma nämnarna med exempelvis bostadsområdena Byker Wall i Newcastle i England och

Myrstugberget i Malmö i Huddinge är flera. Särskilt i hur Erskine låter en hög och lång, skarpt modellerad volym, vända ryggen mot vägen, och delvis omsluta en öppen sida med lägre bebyggelse i park. Motivet med enstaka, högt placerade balkongerna på ”ryggen”, och de mångtaliga balkongerna på den öppna sidan, finns både i Myrstugberget och Byker Wall, liksom trappande volymer som blir lägre mot områdets inre. Riksbyggens nya bostadskomplex hyllades i en recension i facktidskriften Arkitektur nr 1/1982, för dess plan och dess arkitektur: ”Så kan alltså vanliga putsade bostadshus med plåtbalkonger ha både sång och poesi. Förklaringen är nog att en stadsplan med intressanta rumsbildningar har kunnat inspirera till ett skickligt detaljarbete i projekteringen.”

1

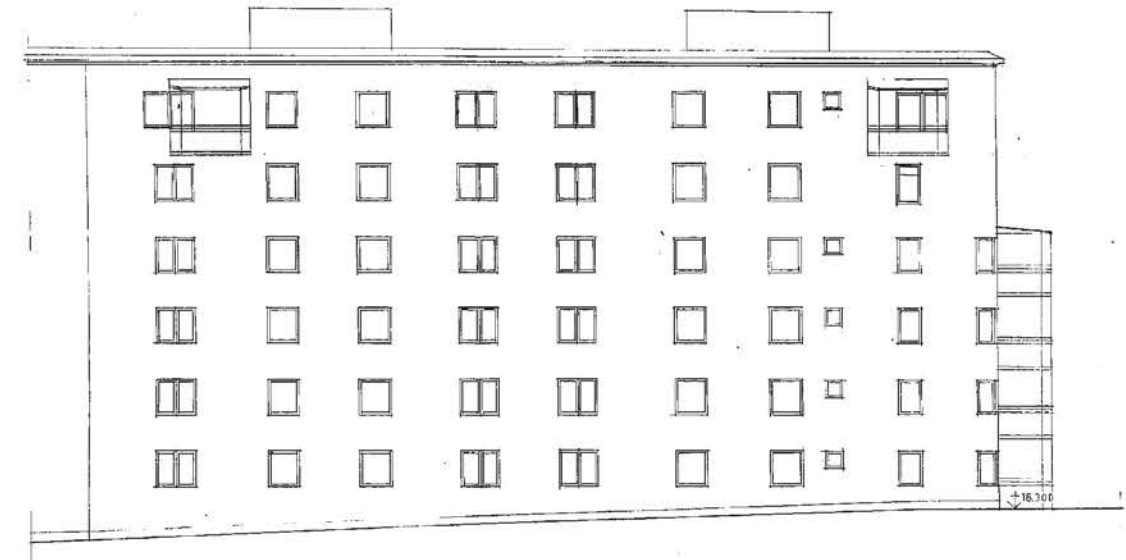
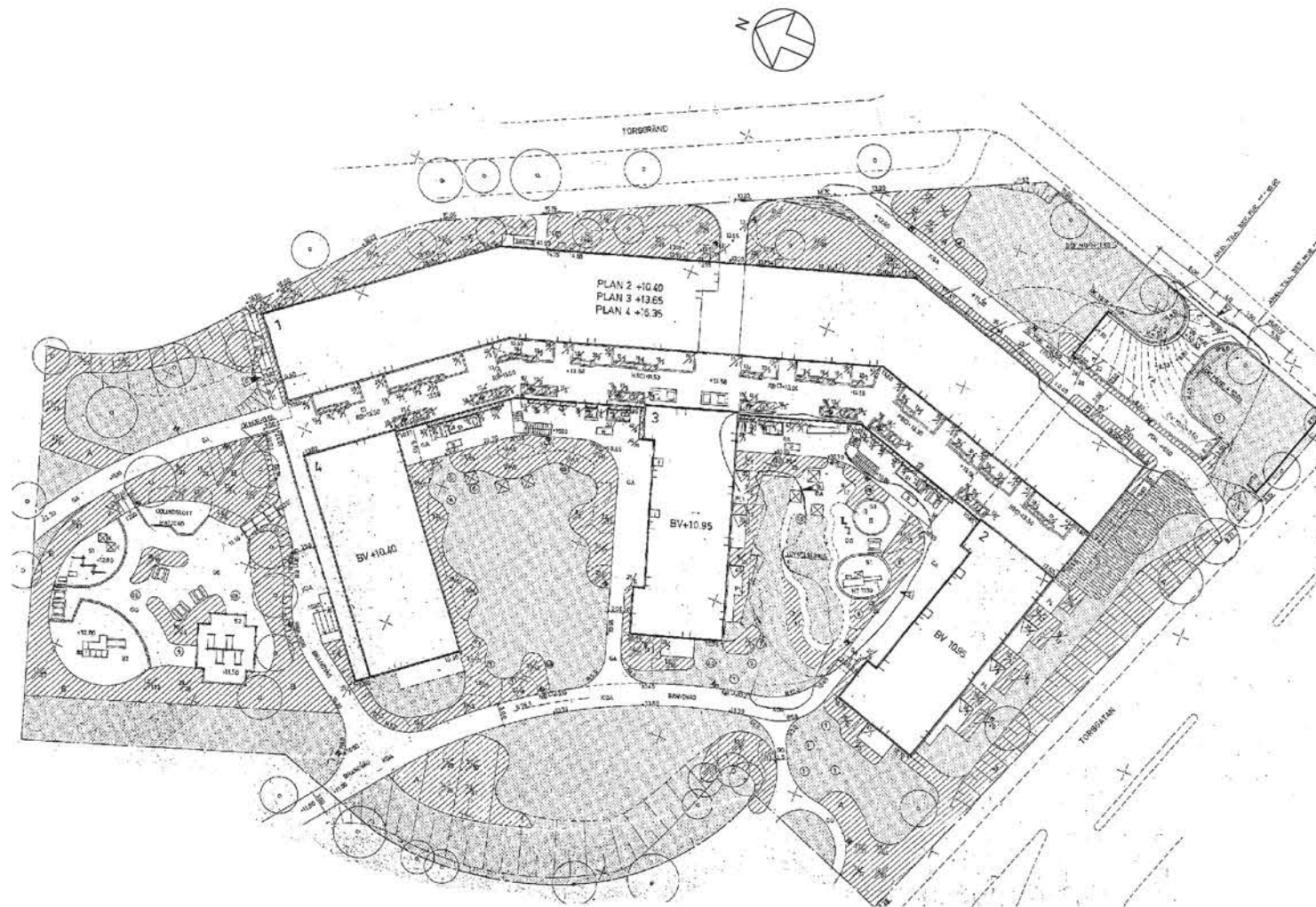

2

1, 2. Riksbyggens nya bostadskomplex i Sabbatsberg som det presenterades Arkitekten år 1982.

>> Historik

Kv. Silverskopian 3

Ritningar från bygglov i stadsbyggnadsnämndens arkiv. Bygglov lämnades in år 1977.

Till vänster: Situationsplan över bostadskomplexet och omgivande mark. Torsgränd ses överst på ritningen och Torsgatan ses till höger. Norrpilen är tillagd.

Ovan till höger: Del av den mer slutna fasaden utmed Torsgränd.

Nedan till höger: Ritning som visar de mer öppna fasaderna längre in på fastigheten. Till vänster på ritningen ses en av de tre mindre bostadsvolymerna och till höger på ses den större volymen utmed Torsgränd.

Historik

Omgivande kulturmiljö

Stockholms Gasverk och Vattenledningsverk

Stadens gas- och vattenförsörjning

Utbyggnad av gas- och vattenledningar var en viktig del i förvandlingen och moderniseringen av Stockholm från och med 1800-talets andra hälft. Gasen var från början främst avsedd för stadens belysning men blev efterhand viktigare för matlagning. Tillverkning och distribution av gas hade börjat som privat initiativ med stadens goda minne men togs över av staden 1884. Vattenförsörjningen var helt och hållet en kommunal verksamhet. Staden byggde ut dessa kommunaltekniska anläggningar med framsynthet och manifesterade satsningarna i modern, medveten arkitektur. Ferdinand Boberg, "landets mest moderne arkitekt" utformade under 1890-talet det nya gasverket i Värtan och byggnader för elektricitetsverket. Boberg var mycket efterfrågad men behöll en roll som stadens särskilde arkitekt för dessa tekniska anläggningar även efter sekelskiftet 1900. Gustaf de Frumerie och andra arkitekter fortsatte därefter att utforma kommunaltekniska byggnader i Bobergs anda.

1. Utsnitt Stockholmskarta från 1909. Längst ner på kartan syns Stockholms gasverk och vattenledningsverk utmed Torsgatan och nya Torsgränd vars sträckning ändrades i samband med byggnationen. På sjukhusområdet har en barnasyl (för hemlösa barn) och ett konvalescenthem tillkommit. Det senare inplacerat mellan Vasaparken och sjukhuskomplexet. Direkt norr om gasklockans två flyglar syns det lilla brunnslasarettet.

2. Påkostad entré från Torsgatan till Stockholms gasverk. Foto 1906. Källa: Stockholms stadsmuseum.

3. Torsgatans östra sida nedanför Sabbatsberg, där Gasverket byggdes 1906. Ovanför trähusbebyggelsen syns Turberkolospaviljongen och sjukhusområdet är avgränsat med ett trästaket. Foto från 1902. Källa: Stockholms stadsmuseum

4. Stockholms gasverk och Vattenledningsverk utmed Torsgatan och järnvägsspåren. År 1906. Källa: Stockholms stadsmuseum

Stockholms Gasverk vid Torsgatan

När Gasverket skulle flytta sin administrationsbyggnad till Torsgatan lär Boberg ha utformat fasaderna. De Frumerie svarade för planer och den påkostade inredningen. Över den tomt som valdes för kontorsbyggnaden löpte Torsgränd ner mot Torsgatan. Torsgränds nedre sträckning drogs därför om så att den istället mötte Torsgatan i rät vinkel, invid kontorsbyggnadens västra fasad.

År 1906 stod Stockholms gasverks nya kontorsbyggnad färdig. Här fanns också utställningar av produkter som skulle locka stockholmarna att satsa på gasdriven utrustning. I expeditionen köpte man de gaspolletter som krävdes för att få gasen ända fram till lägenhetens spis eller lampor. I anslutning till det nya kontoret byggde Gasverket en stor verkstadsbyggnad där man tillverkade delar till gasnätet och prövade mätare. Tjänstebostäder fanns i stor omfattning inom den nya anläggningen, dels i de övre våningarna i kontorshuset, dels i ett renodlat flerbostadshus.

Vattenledningsverket vid nya Torsgränd

Vattenledningsverket lät samtidigt bygga en vattenledningsstation vägg i vägg med Gasverkets bostadshus. Tomten var mindre än Gasverkets och byggnaderna inte lika påkostade. De Frumerie svarade för utformningen och både material- och utformningsmässigt höll han samman det nya kvarteret till en helhet. "Vattenledningen" hade också sitt kontor mot Torsgatan och en separat verkstadsbyggnad vid den nya gatan Torsgränd. Bostäder fanns ovanpå kontorslokalerna och i ett separat arbetarbostadshus längs Torsgränd. Gårdsytorna i kvarteret användes för lastning till verkstäder och förråd och för uppställning av kärror.

Om- och tillbyggnader

Under de första decennierna efter uppförandet byggdes verkstadshusen på med nya våningar och på vattenledningens gård byggdes en flygel i funktisstil 1936. Kontorsytorna ökade successivt på bostädernas bekostnad. De sista bostäderna som var integrerade i kontorshusen försvann i mitten av 1970-talet i samband med en genomgripande ombyggnad till huvudkontor och laboratorier för Stockholms VA-verk, nuvarande Stockholm Vatten och Avfall. Bolaget lämnade Öskaret 1 år 2017 efter mer än 110 års kontinuitet på platsen.

Sabbatsberg 28

Den lilla fastigheten Sabbatsberg 28 är bebyggd med ett smalt sexvåningshus byggt 2006-08. Huset byggdes av Skanska för en bostadsrättsförening och är ritat av A J Andersson Arkitektkontor. Detta s.k. infill-projekt är byggt efter en detaljplan från 2005, utarbetad samtidigt som norra delarna av Sabbatsbergsområdet byggdes ut enligt ett planprogram från 2001. Arkitektoniskt är byggnaden inte uttalat anpassad till kvarterets övriga bebyggelse utan en samtida byggnad.

1. Gasverkets huvudkontor några år efter dess färdigställande. Bilden är tagen 1914. Källa. Stockholms stadsmuseum

2. Barnhusviken en vinterdag år 1950. Vid Torsgatan i bildens mitt syns gasverkets huvudkontor. Vänster om denna syns gasklockan och ytterligare till vänster syns fattiggården, "Nya hemmet" och Bonnierhuset. Källa: Stockholms stadsmuseum

Vård och omsorg

Under 1800-talets två sista årtionden och ett par decennier in på 1900-talet skedde en omfattande utbyggnad av Stockholms stenstadsbebyggelse. 1600-talets stadsplan och äldre vägar, till exempel Rörstrandsvägen (Torsgatan) och Karlbergsvägen, dikterade huvuddragen i utbyggnadens planmönster. Topografin avjämnades för de nya gatorna och kvarteren, vilket resulterade i bergsskärningar och stödmurar mot flera av de höjder som sparades, bland annat Sabbatsberg. Bebyggelsens utformning reglerades strikt. Höjden på 5-7 våningar ställdes i förhållande till gatornas bredd, samt till deras plats i gatuhierarkin. Betoning lades på ett urval av gatusträckningar, däribland Odengatan, som blev breda esplanader med planterade trädalléer.

Eftersom det fanns gott om mark vid Sabbatsberg blev det hit som Stockholms fattigvård centraliserades i början av 1870-talet. Sabbatsberg byggdes ut och blev vad inga andra fattighus blev - ett samhälle för sig också i fysisk mening: en enklav i staden. På 1870-talet förlades också det nya kommunala Sabbatsbergs sjukhus här. Sabbatsberg kom att bli ett specialiserat område inom vård och omsorg.

Sjukhusmiljöer under 1800-talet

På mitten av 1800-talet förändrades sjukhusmiljöerna avsevärt. I England konstaterade Florence Nightingale att dödligheten för de som vårdades på sjukhus var avsevärt större än för dem som vårdades hemma med samma diagnos. Framförallt var det sårfebern (blodförgiftning) som orsakade den höga dödligheten. Då trodde man att det i första hand orsakades av s.k. förskämd luft vilken särskilt skulle finnas i utdunstningar och utandningsluft från sjuka människor.

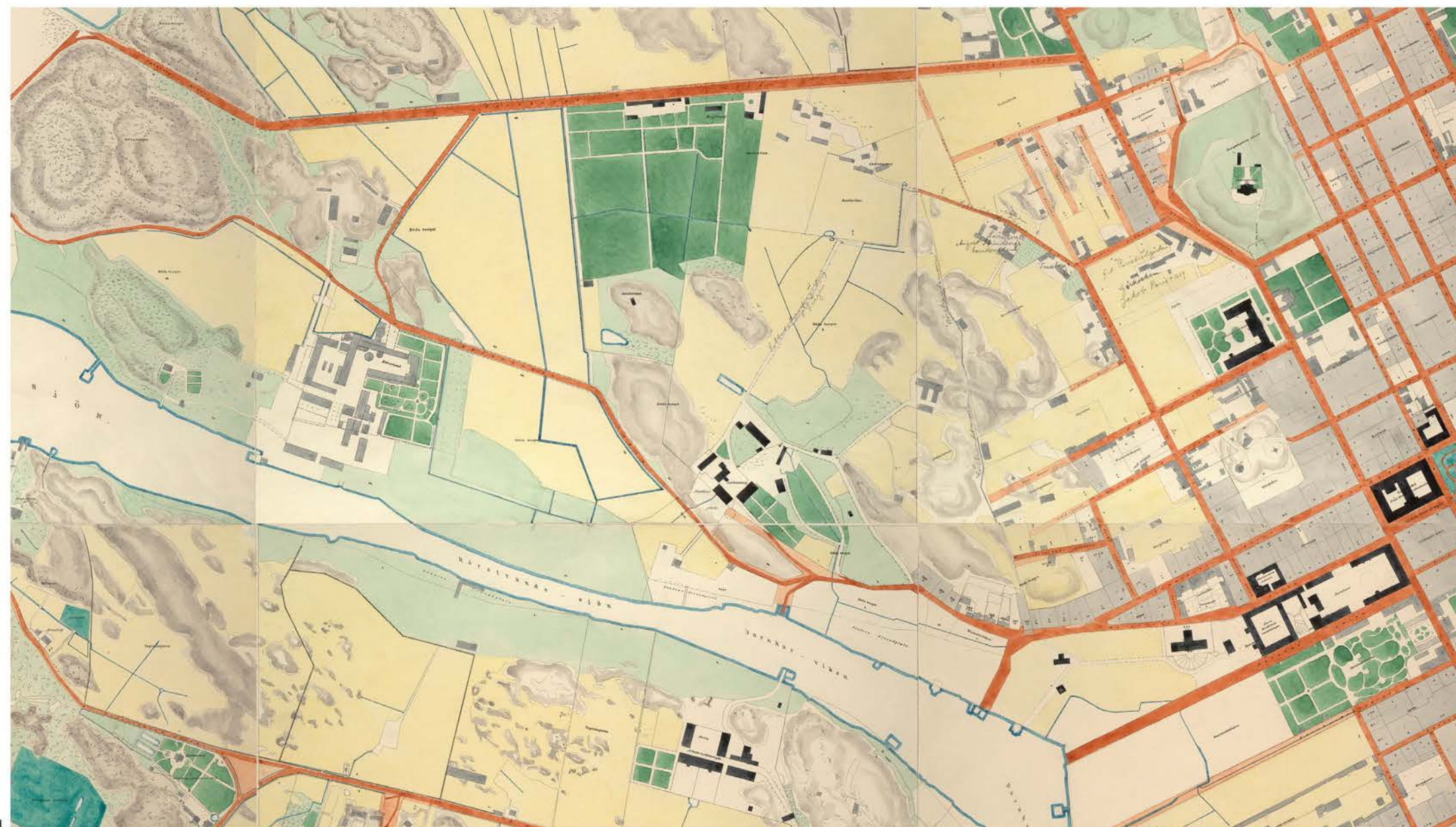
Florence Nightingale utarbetade typplaner för sjukhus med noggranna måttangivelser för avstånd mellan sängar. Det ansågs att sjukhusen skulle ligga högt, torrt och fritt, planlösningen skulle vara gles och utsträckt. En luftkub beräknades kring varje sängplats och den skulle vara rejält tilltagen med omsorgsfullt ordnad ventilation. Läkare började tillsammans med arkitekter att ägna sig åt frågan om sjukhusmiljöer och sjukhusbyggnader. Föreställningen om den stora luftkubens betydelse för hygien hade utvecklats ur den förbakteriologiska tidens teori om sjukdomarnas spridning. Även efter denna teori hade övergivits behöll den sin livskraft och hade hela 1800-talet en stor betydelse för sjukhusens utformning.

Snart blev det däremot uppenbart med bakterien som smittspridare och därmed betydelsen av en renare miljö. Under senare delen av 1800-talet visade bakteriologerna att det inte var i första hand genom dålig luft som sjukdomar överfördes. Avgörande för tillfrisknande var framförallt en bakteriedödande sårbehandling och en så bakteriefri och steril miljö som möjligt. Det kom att få stor betydelse för utvecklingen av sjukhusmiljöer under 1900-talet.

1. Utsnitt från en stockholmskarta från 1863. I mitten syns Sabbatsberg. Omgivningen var fortfarande lantlig i ytterligare ett par årtionden. Källa: Stockholms stadsarkiv

2. Katarinahuset. Källa: Stockholms stadsmuseum

3. Klarahuset. Källa: Stockholms stadsmuseum

Nytt sjukhus på Norrmalm

Arkitektävling år 1867

I mitten av 1800-talet fanns ett akut behov av nya sjukhusplatser i Stockholm. Cirka 150 000 människor bodde i staden och bristen på vårdplatser var katastrofal. Stockholm hade vid den här tiden egentligen bara ett allmänt sjukhus vilket var inrymt i ett gammalt kronobränneri på Nya Sandbergsgatan, nuvarande Bjurholmsgatan, på Södermalm. Efter många års utredande och förslag på nya allmänna sjukhus både på Södermalm och Norrmalm, beslöt stadsfullmäktige år 1869 att endast bygga ett sjukhus och att förlägga detta till Sabbatsberg. Eftersom Sabbatsberg var stadens enda vårdnhet på Norrmalm fanns där redan ett sjukhusprovisorium inrett i Katarinahuset. Att valet föll på Sabbatsberg berodde på att staden redan ägde området, att läget ansågs "fritt och friskt" och att tomten ansågs lätt att bebygga.

År 1867 gav Stockholms stadsfullmäktige i uppdrag åt Sundhetsnämnden att författa ett program till en arkitektävling om ett nytt sjukhus vid Sabbatsberg. Sexton förslag inkom och det blev arkitekten Ernst Jacobsson som endast 31 år gammal vann tävlingen.

Paviljongsystemet

Vid denna tid fanns två alternativ till sjukhusens planlösning vilka diskuterades flitigt av fackmän: Paviljongsystemet eller korridorsystemet. Beslut togs i nämnden att låta tävlingsresultatet bli avgörande för vilket system som skulle bli gällande för Sabbatsbergs sjukhus.

Korridorssystemet var en mer sammanhängande anläggning medan grundelementet i ett paviljongsjukhus var den friliggande paviljongen, en smal och långsträckt byggnadskropp, två eller tre våningar hög. I varje plan fanns där förutom en del småutrymmen endast en enda stor sjuksal med plats för ett tiotal sängar, placerade i två rader med huvudändarna mot långväggarna. I markplanet var paviljongerna förbundna med täckta gångar.

Båda systemen resulterade i symmetriska och överskådliga planer, där byggnadsmassorna var glest fördelade över en stor areal vilket resulterade i att de inre kommunikationerna blev långa. I båda fallen var huskropparna smala, med god dagsljusbelysningen och gynnsamma solförhållanden. Men framför allt blev byggnaderna lättvårdade med mycket frisk luft. Korridorssystemet kunde tillämpas oberoende av anläggningens storlek. Paviljongsystemet var däremot meningsfullt först vid stora sjukhus med ett par hundra platser. Sådana var det gott om i Europa men få fanns i det glesbefolkade Sverige.

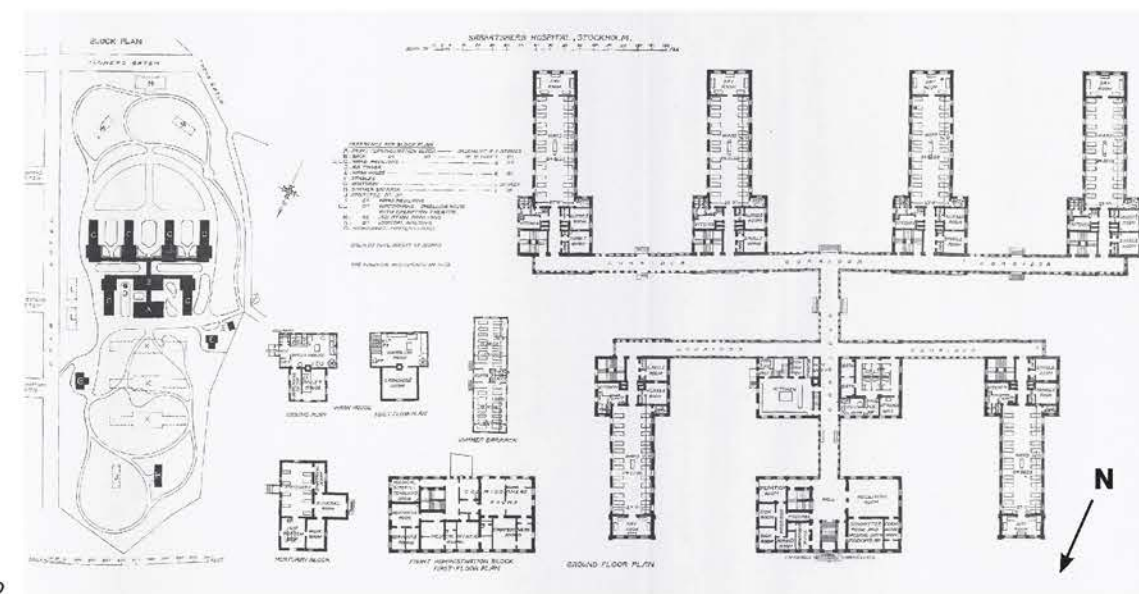

1. Sabbatsbergs sjukhus. 1897.

Källa: Stockholms stadsmuseum

2. Sabbatsbergs sjukhus, del av planritning 1893.

Bottenplan. Källa: Stockholms stadsmuseum

>> Historik

Omgivande kulturmiljö

Endast tre tävlingsförslag av sexton föreslog korridorsystemet. Övriga inklusive arkitekt Ernst Jacobsson föreslog paviljongsystemet. Sabbatsbergs sjukhus kom att bli den första konsekventa tillämpningen av paviljongsystemet i Sverige.

Sabbatsbergs sjukhus

År 1876 kom byggnadsarbetena igång och 1879 stod det nya sjukhuset i nyklassicistisk stil färdigt. Ernst Jacobssons stora sjukhuskomplex var utformad utifrån mycket bestämda funktionella krav.

Sjukhusanläggningen uppfördes på högplatån öster om Sabbatsbergs fattighus. Valet av paviljongsystemet resulterade i sex byggnader vilka utgjorde separata vårdenheter. Dessa innehöll sjuksalar med sammantaget 340 sängplatser. Därutöver fanns en administrationsbyggnad och en ekonomibyggnad. Samtliga byggnader var förenade med låga sammanbindningsgångar under tak med uppglasade väggar åt båda sidor. Korridorerna var ”prydda af ett stort antal växter, vackra för ögat och viktiga i hälsovårdsafseende.” De var flitigt besökta av patienter och personal.

En bit från anläggningen låg ett mindre likhus med gravkapell, obduktionsrum m.m. Tillfarten till sjukhuset var från Torsgatan via Torsgränd. För denna byggdes en hög stödmur i gråsten utmed Torsgränds östra sida.

Sjukhusparken

Runt om byggnaderna iordningställdes en sjukhuspark i romantisk stil med slingrande gångar och lövträd. Parken sträckte sig utefter Dalagatan, mellan Tegnérsgatan i söder och dagens Odengatan i norr. Parken avgränsades från angränsande områden med ett högt plank.

Vid de stora lasaretten i Sverige under 1800-talet anlades omsorgsfulla parker som bara motsvaras av ett fåtal större stadsparker. Parkerna gav lugn och stillhet samt bidrog till mycket av stämningen som hörde till de stora 1800-talslasaretten. De gav sysselsättning åt patienterna vilket ansågs hälsosamt både fysiskt och psykiskt, antingen det var lövräfsning eller promenader och parkerna var avskärmade mot yttvärlden.

1. Vykort som visar Administrationsbyggnaden till höger med samlingssal, laboratorium, apotek och läkarbostäder. Bakom syns Ekonomibyggnaden och till vänster syns gaveln till en av paviljongerna. Tidigt 1900-tal. Källa: Stockholms stadsmuseum

2. Akvarellerat fotografi från en av sjukhusets korridorer år 1896. Mycket luft och ljus och många krukväxter som sköttes omsorgsfullt. Källa: Stockholms stadsmuseum

3. Sabbatsbergs sjukhus från norr år 1896. Dalagatan syns i förgrunden. Källa: Stockholms stadsmuseum

4. Sjukhusets park år 1903. I bakgrunden syns sjukhuspaviljongerna. Källa: Stockholms stadsmuseum

3

4

Stenstaden sluter sig om Sabbatsberg

Bergsparker

På några få årtionden kring sekelskiftet 1900 slöt sig staden om Sabbatsberg, som dittills varit en lantlig plats i Stockholms utkant. Mellan fattighuset och Odengatan påbörjades år 1898 anläggandet av Sabbatsbergsparken, i vilken sjukhusparkens norra del inkorporerades. Bergsparken skulle bli Vasastadens nya stora stadspark. År 1900 ändrade den namn till Vasaparken. Dess västra delar, mot Torsgatan, omgestaltades på 1940-talet efter ritningar av parkavdelningens landskapsarkitekt Erik Glemme. Då tillkom naturstensmurar och trappor. Omgestaltningen föranleddes av en viss breddning av Torsgatan genom sprängningsarbeten i parkens yttersta västra delar.

Omkring sekelskiftet 1900 anlades i stadens regi bergsparker på många platser i Stockholm vilket var ett sätt att, utifrån skärgårdslandskapets topografiska förutsättningar, försköna staden och skapa rekreation för en växande befolkning. Till övriga s.k. bergsparker sin är utmärkande för Stockholm räknas bl.a. Vitabergsparken, Högalidsparken och Kronobergsparken.

Utsnitt från en stockholmskarta från 1899. Nya stenstadskvarter har lagts ut runt Sabbatsberg. Sabbatsbergsområdet är en ursparad rest av den äldre topografien. Fastigheter som på kartan är markerade med mörkare grå var bebyggda 1899. Ljust grå fastigheter var ännu obebyggda. Källa: Stockholms stadsarkiv

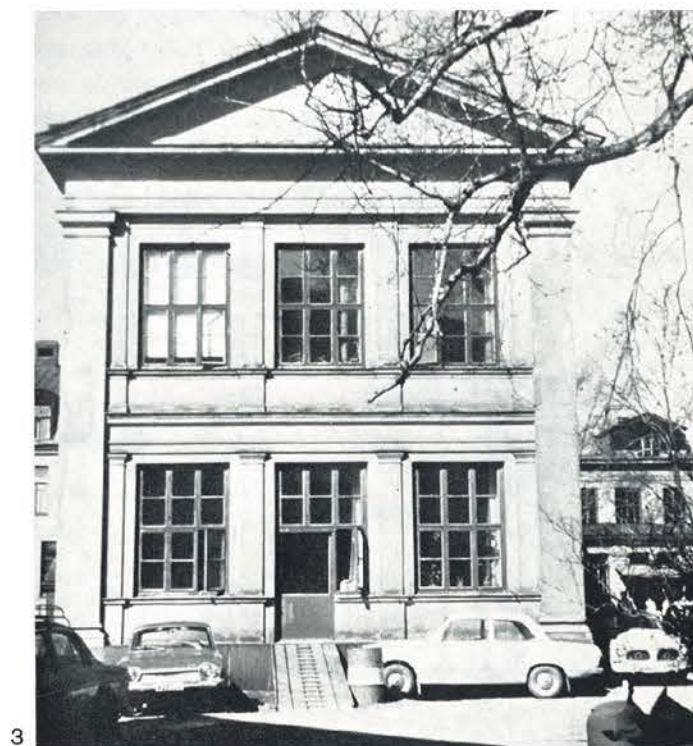
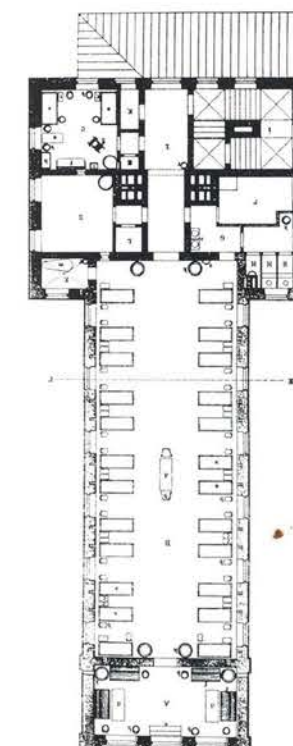
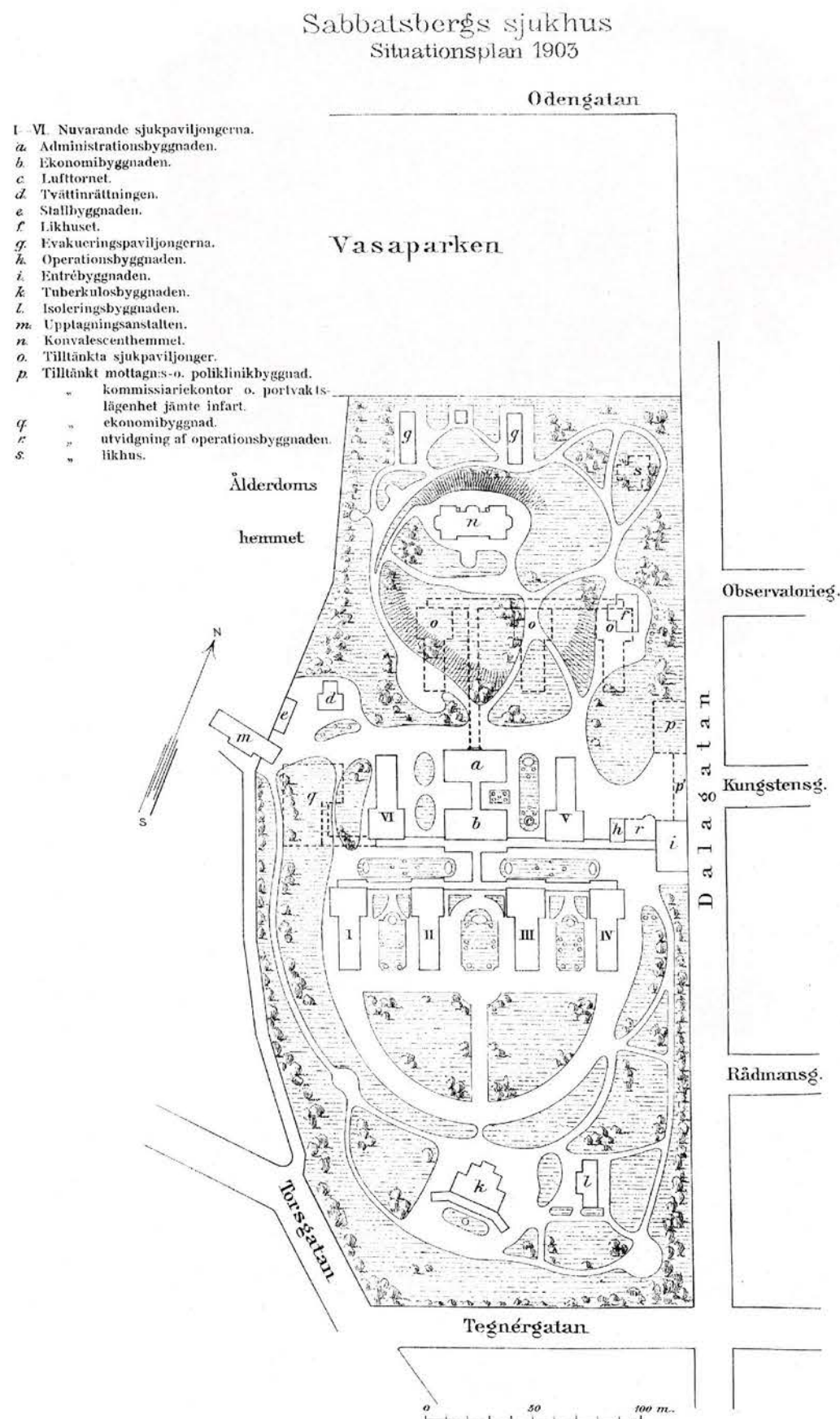

3

1. Tidningsartikel från 1890-talet som presenterar den nya "Sabbatsbergsparken". År 1900 ändrades namnet till Vasaparken. Källa: Stockholms stadsmuseum

2. Vasaparken kring år 1900. Till vänster i bild syns det staket som omgärdade Sabbatsbergs sjukhusområde. Innanför staketet ligger Västra och Östra sommarpaviljongerna. Längst bort till vänster i bild syns Johanneshuset som inrymde församlingarnas fattigvård. Källa: Stockholms stadsmuseum

3. Torsgatan österut från St Eriksplan med Vasaparken till vänster. Foto 1902. Källa: Stockholms stadsmuseum

Till vänster: Situationsplan från 1903 som också visar tiltänkta byggnader. Planen visar sjukhusets paviljonger och parkens naturromantiska stil. Källa: Warfwinge, Sabbatsbergs sjukhus 1879-1903.

1. Teckning "Det Stockholm som kommer" Sabbatsbergs sjukhus med sjukhuspark 1879. O A Mankell. Källa: Stockholms stadsarkiv

2. Plan till en av de sex paviljongerna 1903.

3. Gavelfasad till en av paviljongerna. Foto 1978.

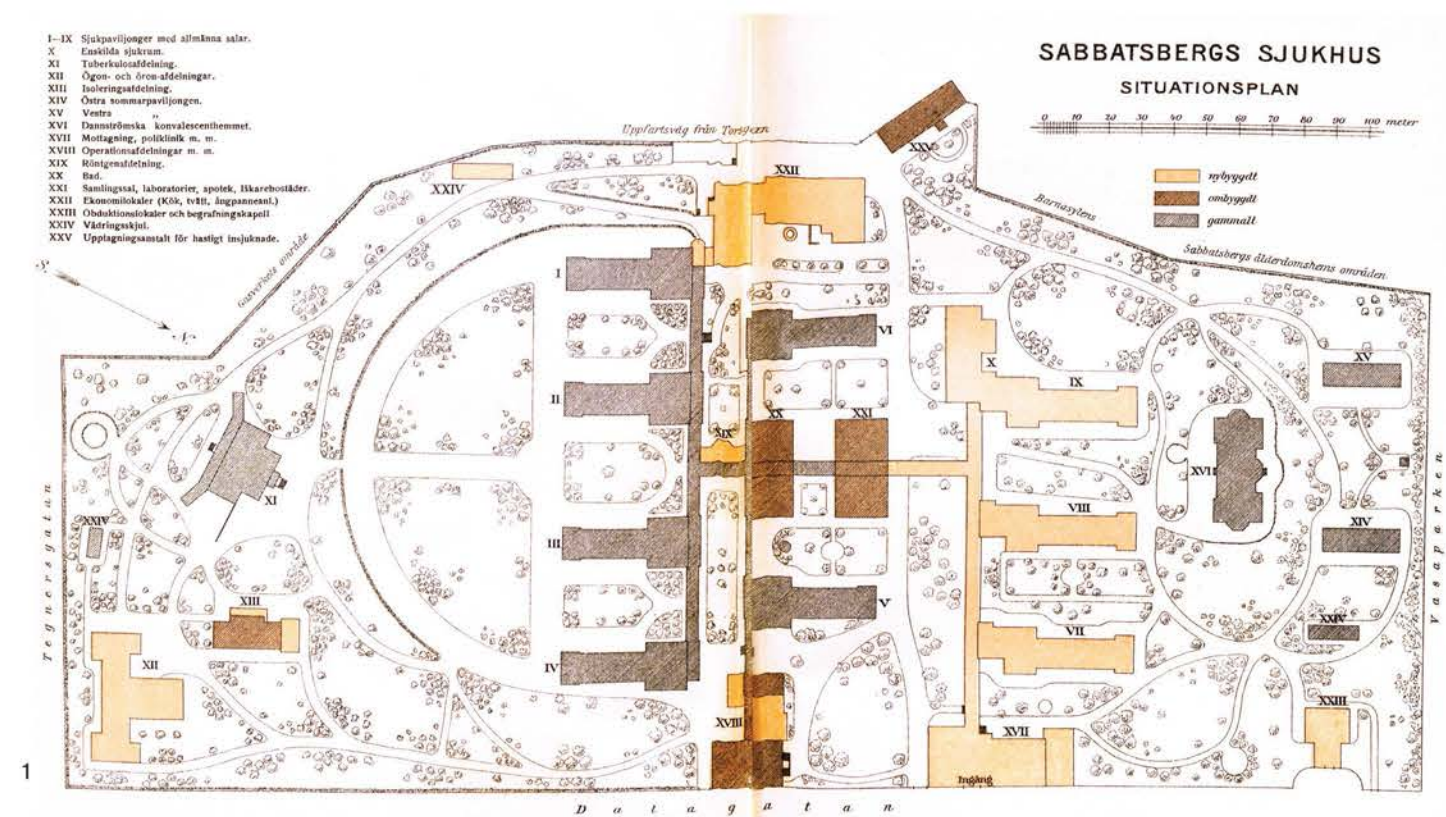
Ny- och ombyggnader

Nya årsringar

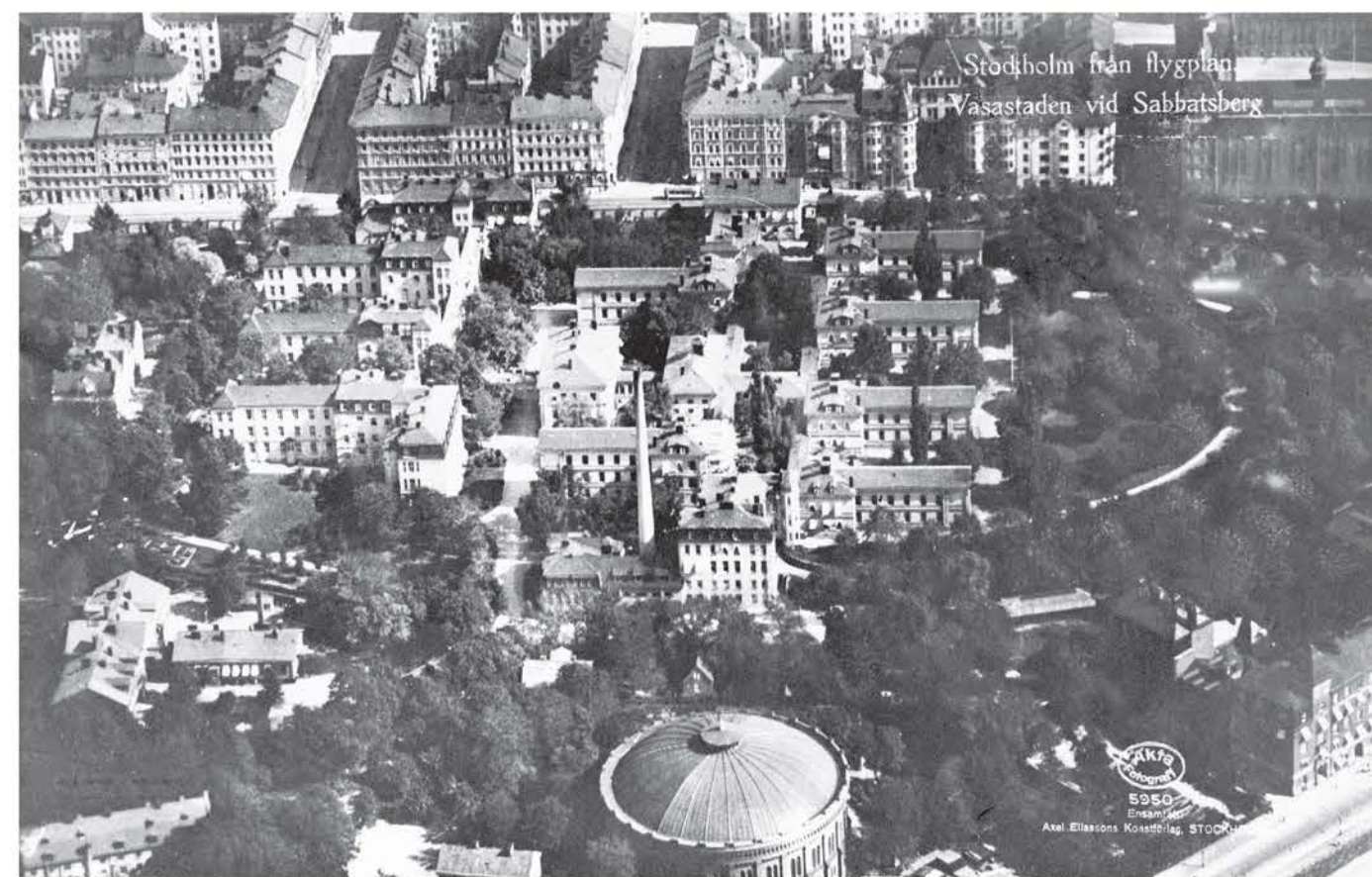
Redan efter några år i drift uppkom ett behov av att utvidga sjukhuset. Bristen på platser löstes under en tid med vinterbonade baracker. 1884 uppfördes en tvättinrättning och en stallbyggnad som båda placerades på tomtens västra del. Även nya komplementbyggnader, en isoleringsbyggnad, turberkulospaviljong och operationsbyggnad tillkom. 1884, fem år efter invigningen, installerades elektriskt ljus vilket var en stor händelse. År 1889 fick sjukhuset en ny infart från Dalagatan i förlängningen av Kungstensgatan. Den nya entrébyggnaden i tre våningar uppfördes i något som betecknades som ”en slags blandad modern villastil och 1700-tals herrgårdsstil”

Torsgränd hade därmed, efter bara tio år, spelat ut sin roll som huvudentré till sjukhuset. Mellan åren 1907 och 1913 genomfördes en större utbyggnad vid Sabbatsberg. Många av nybyggnaderna ritades av arkitekt Gustav Wickman. Bl.a ritade han en ny byggnad för obduktioner och gravkapell vid Dalagatan som uppfördes 1909. En öron- ögonpaviljong uppfördes 1910 i områdets sydöstra del. En väl organiserad konvalescentvård i intimt samarbete med den offentliga sjukvården hade länge varit ett önskemål hos styrelsen vid Sabbatsberg. På områdets norra del uppfördes därför ett konvalescenthem och mellan den byggnaden och den ursprungliga anläggningen byggdes fyra nya sjukhuspaviljonger, vilka hade förbindelse med varandra genom sk sammanbindningsgångar. Taket på dessa utgjorde en mycket använd promenad- och uppehållsplats för sjuka under alla årstider. Sjuk-sängarna kunde rullas ut på taket. I övrigt tillkom även en ny operationsavdelning och vid sekelskiftet 1900 blev Sabbatsberg det första sjukhuset i Stockholm som fick en röntgenanläggning.

Ombyggnadsåren medförde betydande förändringar av Sabbatsbergs sjukhus genom dels nybyggnation, dels förändringar och kompletteringar av äldre byggnader. Efter utbyggnaden 1913 var Sabbatsberg ett av Skandinaviens två största sjukhus och omfattade 819 vårdplatser.

1

2

1. Situationsplan Sabbatsbergs sjukhus 1913.

2, Flygbild över sjukhusområdet tagen omkring 1910. I mitten syns den ursprungliga sjukhusanläggningen och till vänster ligger de nya paviljongerna. Vy österut.

Källa: Stockholms stadsmuseum

Röda korsets elevhem

År 1920 upprättades ett kontrakt med Röda korset kring utbildningen av sjuksköterskor. Enligt kontraktet skulle ett elevhem uppföras på sjukhusets tomt och Röda korset överta utbildningen.

Röda korsets elevhem ritades av arkitekterna Gustaf Améen och Waldemar Johansson och stod färdigt år 1927. Det fungerade dels som undervisningsanstalt, dels som förmedling av elever och färdigutbildade sjuksköterskor. Den sk Allmänna sköterskereserven var en slags brandkårsstyrka som stod i beredskap att vid behov snabbt rycka ut till något av stadens sjukhus.

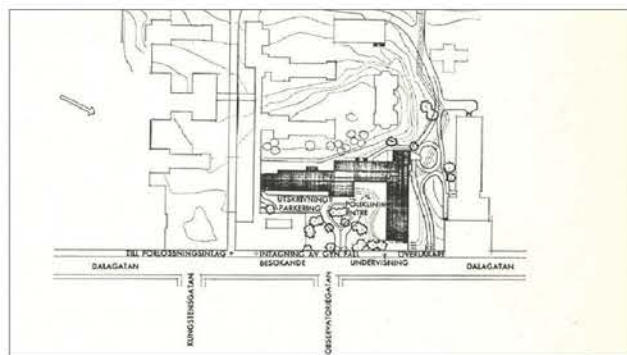
Utvecklingen under 1930-50-talet

År 1932 uppfördes **Eastmaninstitutet** ritat av Waldemar Johansson i funktionalistisk stil. Där inrättades en speciell avdelning för tandvård och käkskadebehandling. Institutet erbjöd gratis tandvård för barn.

År 1936 togs en ny **Patologisk-anatomisk institution** i bruk. Även det ritades i funktionalistisk stil av Waldemar Johansson som under åren 1931-1943 var föreståndare vid sjukdirektionens arkitektkontor. 1939 ritade han ett förslag till uppförandet av ett nytt storsjukhus på området som aldrig genomfördes.

År 1949 stod en för området förhållandevis stor **Kvinnokliniksbyggnad** färdig i dess nordvästra hörn, ritad av Hakon Ahlberg. Byggnaden utformades i funktionalistisk stil med ljusa slätputsade fasader. Tanken var att klinken i framtiden skulle ingå som en del av ett nybyggt sjukhus. Kliniken lades dock ner 1980 och revs 2008.

År 1952 uppfördes ett nytt **laboratorium**, Mikrobiologiska centrallaboratoriet, med fasader i rött tegel, på sjukhusområdet mot Vasaparken. Byggnaden är idag omprogrammerad till bostäder.

Situationsplan 1950. Nya Kvinnokliniken.
Källa: Arkitektur nr 5 1950

1. Röda korsets elevhem stod färdigt 1927. Till höger i bild syns Turberkolosavdelningens gavel. Källa: Stockholms stadsmuseum.

2. Röda korsets elevhem 1928. Källa: Stockholms stadsmuseum.

3. Eastmaninstitutet 1932. Till vänster syns gravkapellet som har börjat rivas. Källa: Stockholms stadsmuseum.

4. Dalagatan med entrébyggnad och Kvinnokliniken bakom som stod färdig 1949. Foto: 1960-tal.

5. Utsnitt Stockholmskarta från 1940. Två av byggnaderna i södra delen av sjukhusets område finns fortfarande bevarande. På gränsen mellan sjukhuset och Vasaparken syns Eastmaninstitutet.

Bonniers kontor

Några av de sista stora byggnadsprojekten i Sabbatsbergs omgivning genomfördes i slutet av 1940-talet respektive 1960-talet. På västra sidan av Torsgatan stod Bonniers nya kontorsanläggning färdig 1950 efter ritningar av Ivar och Anders Tengbom. En del av anläggningen bestod av ett höghus på 18 våningar.

Barnhusbron

1969 byggdes Barnhusbron mellan Norrmalm och Kungsholmen, i Tegnér gatans förlängning. Därefter revs den på 1920-talet anlagda rampen framför Ögon- och öronkliniken.

1

2

3

1. Flygfoto över Sabbatsberg 1940-tal. Källa: Stockholms stadsmuseum.
2. Bonniers stora kontorskomplex vid Torsgatan stod färdigt 1950. Bilden togs strax efter. Till höger i bild syns gasklockan. Källa: Stockholms stadsmuseum.
2. Barnhusbron under uppförande. Foto 1968. Källa: Stockholms stadsmuseum

Nya Sabbatsbergs sjukhus

Vid början av 1970-talet hade det gamla sjukhuset successivt ersatts med ett nytt och för den tiden modernt, effektivt och funktionsdugligt sjukhus. Byggnadsarbetena var tvungna att hela tiden äga rum utan inskränkningar i pågående sjukvårdsverksamhet. Arkitekter var Uddenberg & Hjelm Arkitektkontor och Y. Johnsson.

Det nya Sabbatsbergs sjukhus bestod efter uppförandet av dels den äldre ögon-öronkliniken från 1911 samt nyuppförda byggnaderna kallade 06, 07 och 08. Även en byggnad kallad Sabbatsbergs bostadshotell uppfördes med elev- och personalbostäder tillhörande Sabbatsbergs sjukhus, byggnad 37. Ytterligare två sådana lameller planerades på platsen för Öron- och ögonklinken, som var tänkt att rivas. Byggnaderna skulle inrymma ålderdomshem men kom inte att uppföras.

Hus 07 är en djup rektangulär volym i nio våningar med platt tak som är placerad i komplexet mitt och dominerar närområdet med sin storek. Från denna centralt placerade volym utgår lägre byggnadsvolymer, varav den östligaste, hus 08, har en längsgående fasad i 3-4 våningar utmed Dalagatan. Den västligaste volymen, hus 06, är uppförd i sex våningar och har en längsgående fasad som, tillsammans med sjukhusets godsmottagning, vetter mot åldersomshemmet och bostadskomplexet på Silverskopian 3. Sjukhusets fasader uppfördes i betongelement med markerade fönsterband. I en korridor innanför huvudentrén placerades konstverket "Mutation" i stål utförd av konstnär Aston Forsberg. Forsberg hade nyligen utfört det monumentala konstverket "Vridande moment" i Skärholmen i södra Stockholm.

Uddenberg & Hjelm Arkitektkontor

År 1955 startade arkitekterna Ingrid Uddenberg och Berndt Hjelm-Jensen arkitektkontor tillsammans. De ritade flera sjukhus och bland Ingrid Uddenbergs projekt finns bl.a. Magnus Huss kliniken vid Karolinska sjukhuset (idag Strålskyddsinstitutet), Nynäshamns sjukhus, Skärholmens kyrka och Mariebergsskolan söder om Örebro.

1. Situationsplan från 1968. Gamla Sabbatsberg försvinner under åren 1968-1972. Rivning och nybyggnad pågick parallellt. Uddenberg & Hjelm Arkitektkontor. Källa: stockholms stadsbyggnadskontor

Grå kulör: Befintliga byggnader

Röd kulör: Redan rivna byggnader

Blå kulör: Nyuppförda byggnader.

Streckade byggnader planeras att rivas i nästa etapp.

2 - 4. Fotografier från 1968 då rivning och nybyggnad pågick parallellt. Källa: Stockholms stadsmuseum.

2

3

4

1

>> Historik

Omgivande kulturmiljö

Sabbatsberg under 2000-talet

År 2002 startade stadsbyggnadskontoret ett planarbete för Sabbatsberg 23.m.m. pga att Landstinget inte längre behövde hela området för att täcka sjukvårdens behov. Det resulterade i ett planförslag innehållande ca 450 lägenheter i tre kvarter, varav merparten hyresrätter. En ny detaljplan togs fram 2005 och den innebar att den f.d. Kvinnokliniken sedan revs 2008.

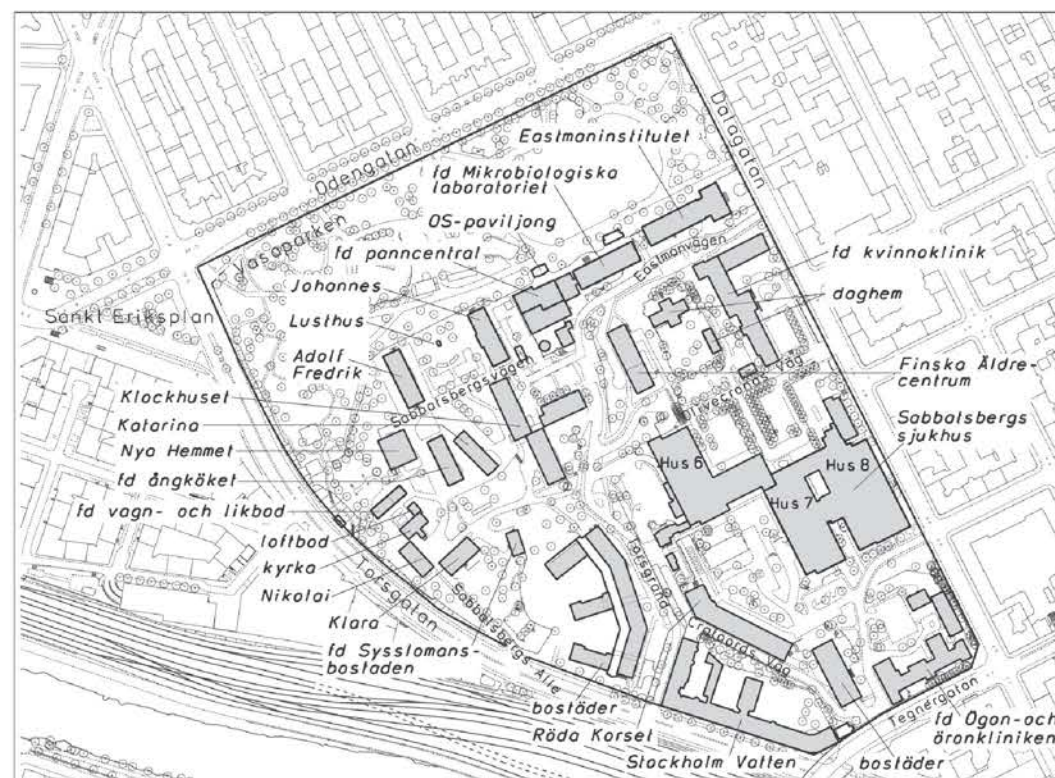
Nya flerbostadshus

År 2009 stod bostadsområdet klart: Kv. Loka brunn, Kv. Porla brunn, Kv. Medevi brunn. Området har en planstruktur som utformats med inspiration från förra sekelskiftets stenstad. De semiöppna kvarteren är indelade med en rutnätsplan. Husen är uppförda i 5-7 våningar, med fasader i puts eller tegel. Området anknyter till stenstadsbebyggelsen vid Dalagatan, men utan att ansluta till de äldre gatusträckningarna Kungstensgatan och Observatoriegatan.

Den f.d. patologi kliniken står kvar och inrymmer idag Finska Äldrecentrum som använder byggnaden för äldre vård.

Upprustning av yttre miljö

I samband med att det tre nya stadskvarteren uppfördes upprustades den omgivande yttre miljön. Även den yttre miljön i Sabbatsbergs äldsta delar renoverades. Det gamla ångköket framför Katarinahuset revs. Hårdsjorda ytor för trafik och parkering omvandlades till gröna parktytor. En ny förskolebyggnad uppfördes ovanför Torsgatan. Söder om Katarinahuset placerades konstverket "Den andre", utfört i brons, granit och diabas av konstnären Lone Larsen.

Situationsplan 2007 före uppförandet av flerbostadshuskvarter vid platsen för f.d. Kvinnokliniken.

Illustration. Källa: Stadsbyggnadskontoret

Ny detaljplan för Sabbatsberg 23.m.m. togs fram 2005. Källa: Stadsbyggnadskontoret

1

2

3

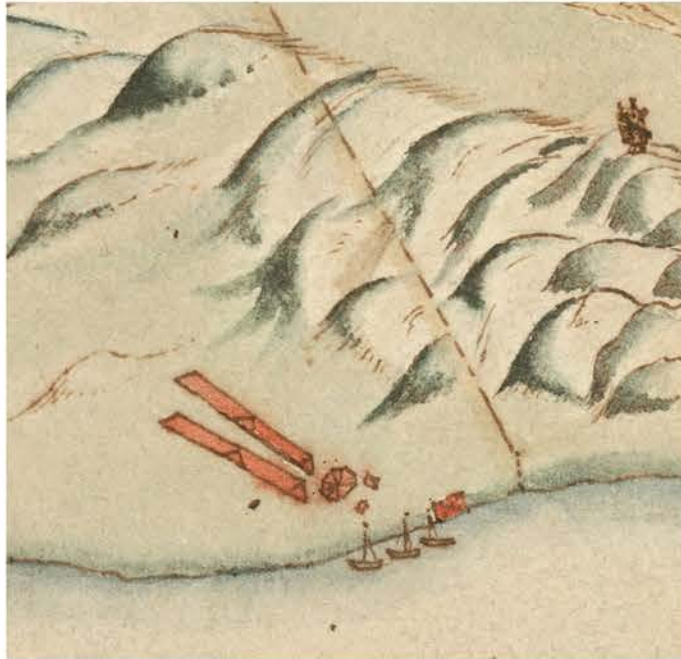

4

1. F.d kvinnokliniken rivs 2008.
- 2-3. Fotografier från nybyggt bostadsområde från 2009.
4. Nytt entréorg framför Sabbatsbergs sjukhus. 2009.

Historisk kartsekvens

Sabbatsbergsområdets framväxt

Stockholmskarta från 1642

Stockholmskarta från 1733

Stockholmskarta från 1751

Karta över Karlberg med omgivning från 1805

De delar av kartan som visar den dåtida stadens omgivning är av schematisk karaktär. Vi ser det som senare blev Sabbatsberg syns två långa tegellador och en rund tegelugn. Byggnaderna ligger där Sabbatsbergs gård senare uppfördes. Sabbatsbergsområdets högre delar, där sjukhuset i dag ligger, syns ovanför tegelbruket.

I början av 1700-talet uppförde Valtentin Sabbath sin gård och sitt vårdshus. Denna framträder på kartbilden ovan som en huvudbyggnad med två flyglar. Huvudbyggnaden i nordväst är fortfarande bevarad, ombyggd till kyrka. Mitt emot huvudbyggnaden, på andra sidan gårdsplanen, ligger Sabbaths trädgård. Direkt öst om gården syns de två dammarna, som var ett resultat av tegelbrukets verksamhet.

Kartan ovan är från 1751, d.v.s. året innan stadens församlingar köpte Sabbatsberg. Gården och dammarna framträder här tydligt. Omgivningen var lantlig med kuperade partier och mycket odling.

Kartan visar Sabbatsberg omkring femtio år efter etableringen av fattighuset. Vid fattiggården har Nicolaihuset byggts (nr 37, se även sid. 12). Sabbatsbergs fuktträdgård mellan Sabbatsbergsvägen i väster och den södra dammen i öster har förlängts åt sydost. Mellan de två dammarna har Torsgränd tillkommit. Kirsteins malmgård syns till höger i bild. Gården hade en liten landskapspark med ett lusthus på en kulle. Nedanför den södra dammen, i hörnet Rörstrandsvägen (Torsgatan)-Torsgränd, ligger nu fattighusets kyrkogård sedan ett halvt sekel. I Torsgränds möte med Sabbatsbergsvägen syns vårdshuset (Katarinahuset, nr 38). I anslutning till detta ligger flera mindre byggnader för brunnsvärksamheten, bl.a. ett långt spatserskjul.

>> Historisk kartsekvens

Sabbatsbergsområdets framväxt

Stockholmskarta 1817

Stockholmskarta från 1855

Stockholmskarta från 1863

Stockholmskarta från 1899

Kartan visar Sabbatsberg som enklav. Dess topografi möter 1600-talets rutnätskvarter och nuvarande Torsgatan och det som då var Sabbatsbergsvägen löper runt i berget i nedre delen av bilden.

Vid mitten av 1800-talet hade den södra dammen torrlagts. Istället anordnades en park eller en trädgård på platsen. I hörnet mellan Rörstrandsvägen (Torsgatan) och Torsgränd syns avgränsningen på fattighusets kyrkogård. På kyrkogårdens norra del ligger det lilla gravkapellet. Vid fattiggården har Klarahuset byggts, i fruktträdgårdens norra kant. Bergianska trädgården låg väster om Sabbatsberg innan den flyttade till Brunnsviken 1885, pga att området skulle bebyggas enl. den nya stadsplanen.

Den laverade kartan över Stockholm från 1863 visar samma situation som föregående kartbild. Lite har hänt i Sabbatsberg under de åtta år som gått. Fruktträdgården framträder tydligt på kartan även om lusthuset inte är redovisat.

Kartan ovan är framställd 46 år efter föregående kartbild. Förändringen som sker i Sabbatsberg och i omgivningen under denna tid är slående. Kvarterstaden har lagts ut på den avjämnade marken runt Sabbatsberg. På områdets östra högplata har Sabbatsbergs sjukhus uppförts och en park har anlagts runt dess paviljonger. I norra delen av området har den offentliga Sabbatsbergsparken (Vasaparken) tillkommit. Fattighuset har fått två nya byggnader (Johanneshuset och Adolf Fredrikshuset). Direkt väster om Katarinahuset har dessutom en ångköksbyggnad uppförts. Söder om fattighuset har parken på dammens botten, och delar av den gamla kyrkogården, försvunnit och ersatts med Klaragasverkets nya gasklocka.

>> Historisk kartsekvens

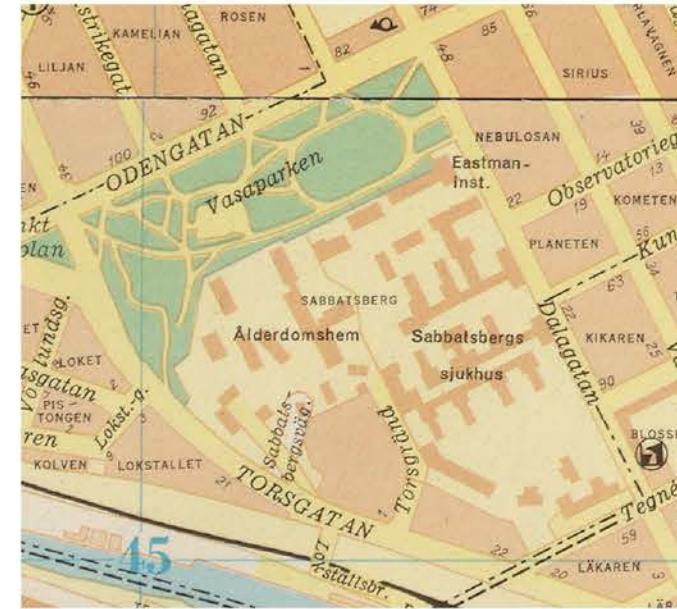
Sabbatsbergsområdets framväxt

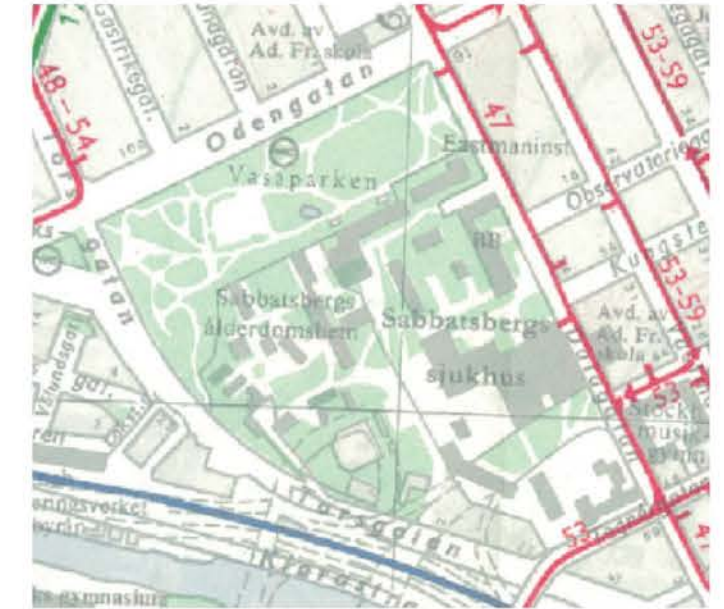
Stockholmskarta från 1909

Stockholmskarta från 1940

Stockholmskarta från 1954

Trafikkarta från 1976

Kartbilden ovan visar situationen tio år efter föregående kartbild. Under denna tid byggde Stockholms gasverk sin kontorsbyggnad vid Torsgatan (bildens nedre kant). Torsgränds sträckning ändrades då. På sjukhusområdet har en barnasyl (för hemlösa barn) och ett konvalescenthem tillkommit. Det senare inplacerat mellan Vasaparken och sjukhuskomplexet. Direkt norr om gasklockans två flyglar syns det lilla brunnslasarettet, som även fanns med på föregående kartbild.

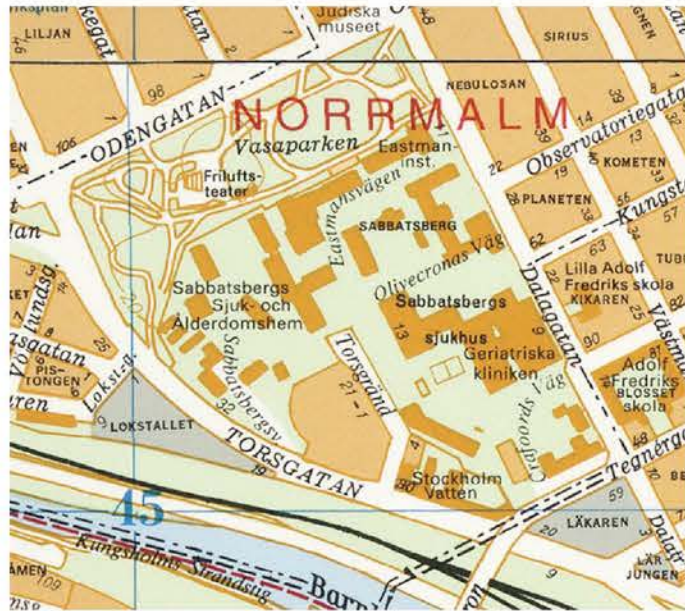
På 1910-talet genomfördes en stor utbyggnad av Sabbatsbergs sjukhus, vilket syns på kartbilden ovan från 1940. Två av byggnaderna i södra delen av sjukhusets område finns fortfarande bevarade. På gränsen mellan sjukhuset och Vasaparken har även Eastmaninstitutet uppförts. Institutet erbjöd gratis tandvård för barn. Diverse skjul har byggts på gasverkets tomt. På ålderdomshemmets område har inte mycket hänt mellan kartorna från 1899 och 1940.

På kartan ovan syns de två nya ålderdomshemmen som byggdes under 1940-talet. Den ena ligger på mot sjukhuset till, i nordöstra delen av ålderdomshemmets område, och har förbundits med Adolf Fredrikshuset i norr. Den andra ligger väster om ångköksbyggnaden och Katarinahuset.

Från slutet av 1960-talet revs de flesta av sjukhusets gamla byggnader och ersattes av ett modernt nytt sjukhuskomplex, vilket framträder på kartbilden ovan.

>> Historisk kartsekvens

Sabbatsbergsområdets framväxt

Stockholmskarta från 1996

Stockholmskarta från 2021

Fortfarande finns den äldre sjukhusbebyggelsen kvar i områdets nordöstra del. Den f.d. Kvinnokliniken revs 2008 för att göra plats för flerbostadshus.

Kartbilden ovan ger en nulägesbild över Sabbatsbergsområdet. Nere vid Torsgränd och Torsgatan syns kv. Silverskopan 3, det bostadskomplex som byggdes på platsen för gasklockan och som stod färdigt i början av 1980-talet. På norra delen av sjukhusets område har tre bostadskvarter uppförts, som efterliknar kvartersstadens struktur, men som inte ansluter till dess rutnät.

Nulägesanalys och karakterisering

Historiska epoker

Illustrationen visar vilka historiska epoker som präglar dagens situation. Det handlar om ett antal tidslager som överlappar och griper in i varandra och som delvis är dolda.

Historiska epoker

- 1 Gamla Sabbatsberg, del av godset Rörstrand. 1700-1800 talets första hälft
- 2 Sjukhus i stadens utkant, generation 1 och 2. från 1860-talet till början av 1900-talet
- 3 Gas- och vattenledningsverkens kontorshus med gasverk. Från ca 1900.
- 4 Alderdomshemmen. Flerbostadshus (Svenska Bostäders). 1940-talet och 1960-talet.
- 5 Sabbatsbergs sjukhus, generation 3. från 1970-talet
- 6 Flerbostadsbebyggelse i Kv. Silverskopian 3 samt kontor i Kv. Läkaren 10. 1980- och 1990-talet
- 7 Kvarterstadens insteg i området, Sven Harrys konstmuseum, m.fl. 2000- och 2010-talet.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Ålder på gator och stråk

Sabbatsbergsvägen och Torsgränd är i huvudsak från 1700-talet och markerade på kartan. Inom ålderdomshemmets område finns en komplex situation med många äldre sträckningar och platsbildningar som inte är med på kartan. 2000-talets renovering av parkmarken vid ålderdomshemmet resulterade i att vissa sträckningar ändrades eller till och med försvann.

Projektområdet omges av det sena 1800-talets gatudragningar: Torsgatan, Tegnérsgatan och Dalagatan. De två förstnämnda bygger dock på äldre vägsträckningar.

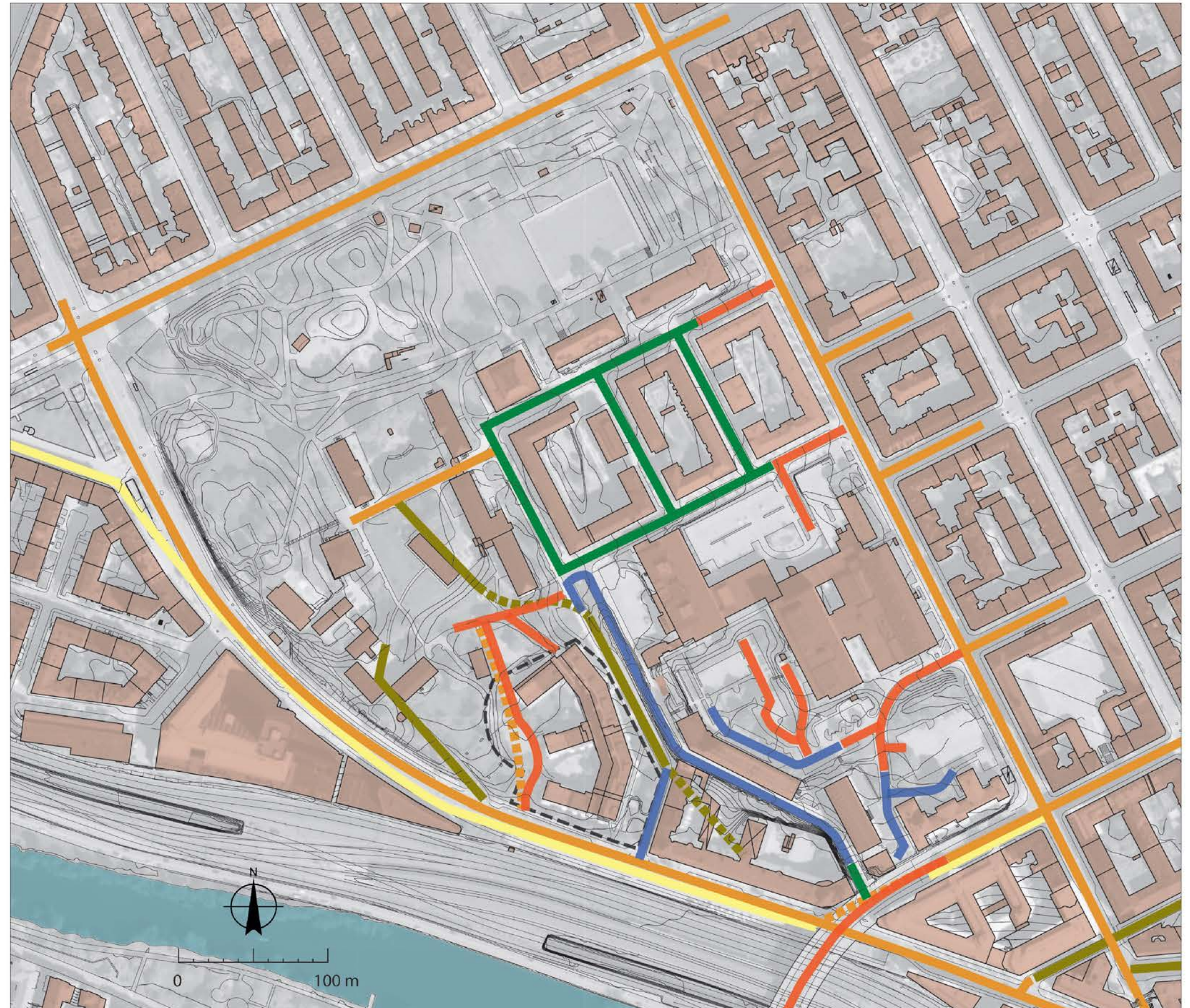
Mellan Sabbatsbergsvägen och Torsgränd finns ett stråk som uppkom på 1800-talet (och som återupprättades på 1980-talet).

Inom och vid sjukhusområdet finns några gatusträckningar kvar som är tillkomna under 1910- och 20-talen. Det handlar om Hälsobrunnsgatan, södra delen av Torsgränd och några angöringsstråk som tidigare var del av dåvarande sjukhusparken.

Ålder på gator och stråk

- 1600-tal eller äldre
- 1700-tal
- 1800-talets andra hälft
- 1900-talets första hälft
- 1900-talets andra hälft
- 2000-tal

Obs: streckade linjer representerar f.d. gator/stråk som inte längre går att uppleva.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Ålder på byggnader

Inom Sabbatsberg finns bebyggelse från 1700-talet och fram till idag. Den äldsta byggnaden är den nuvarande kyrkan (B) som ursprungligen var huvudbyggnad under Valentin Sabbaths vårdhusepok. Under fattighusepoken uppfördes Nicolaihuset (A) 1756. Hälsobrunnen drevs parallellt med fattighuset och 1767 uppfördes ett nytt vårdshus - Katarinahuset (D). År 1814 uppfördes ytterligare ett fattighus - Klarahuset (E). På 1820-talet uppfördes Valentinhuset (C) och användes som kontorsbyggnad. Adolf Fredrikshuset (I) och Johanneshuset (J) uppfördes som fattighus under 1870-talet.

År 1897 började det första Sabbatsbergs sjukhus att byggas enligt paviljongsystemet. Allteftersom tillkom nya paviljonger och de byggnader som finns kvar från tidigt 1900-tal är f.d. Öron-ögonkliniken (T) och f.d. Röda korsets elevhem (S). Från 1930-50-talet finns Eastmaninstitutet (N), en f.d. Patologisk-anatomisk institution (L) och ett f.d. laboratorium (M) som idag är ombyggt till bostäder.

F.d. mejeribyggnad från 1884 uppfördes vid Dalagatan 5. 1903 -06 uppfördes ett bostadshus i jugendstil i hörnet Tegnérgatan-Dalagatan. Båda del av kv. Läkaren 10 (Y).

F.d. Stockholms Gasverk och vattenledningsverks kontorshus (R) stod färdigt 1906.

I början av 1900-talet moderniserades fattigvården på Norra Sabbatsberg. År 1943 uppfördes ett nytt stort modernt ålderdomshem kallat Klockhuset (K). Ytterligare några år senare uppfördes punkthuset Nya hemmet (H).

Rivningen av det gamla Sabbatsbergs sjukhus inleddes i slutet av 1960-talet och det nya sjukhuset (V) uppfördes successivt under åren 1969 - 1972. Inom området uppfördes även en byggnad kallad Sabbatsbergs bostadshotell (U).

Under tidigt 1980-tal uppfördes ett flerbostadshus (X) och i slutet av 1980-tal uppfördes Mejeriernas hus (Y). Båda i postmodernistisk stil.

Under 2007-2009 uppfördes ett nytt bostadsområde med flerbostadshus (L, P, Q). Ett infillprojekt med bostäder uppfördes 2008 vid f.d. Vattenledningsverket. Sven Harrys konsmuseum (O) stod färdigt 2011.

A-Q Norra Sabbatsberg
R-Y Södra Sabbatsberg

>> Nulägesanalys och karakterisering

Geologi

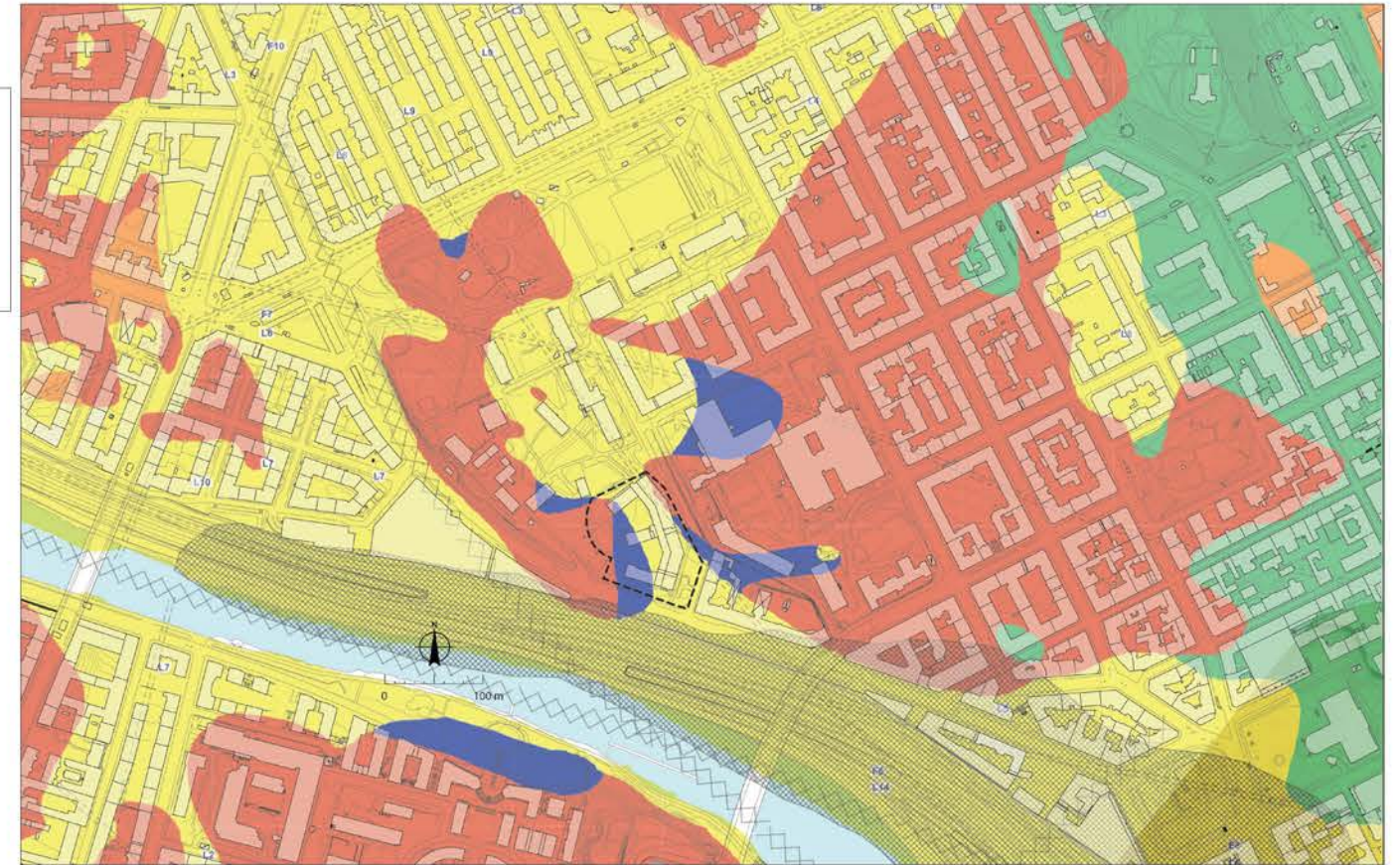
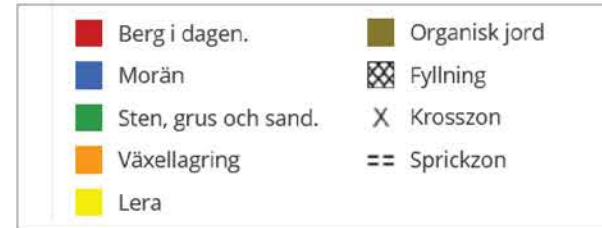
Höjderna varierar från ca +6 upp till +29 meter över havet (nollplanet). Landskapets landformer och topografi har påverkat områdets planstruktur. Området är mycket kuperat och karaktäriseras av stora nivåskillnader som har bidragit till att det länge har varit en enklav i staden. De sprickzoner som löper genom området återspeglas i vägarnas, spårens och bebyggelsens placering och huvudriktningar.

I väster och i öster finns delar med berg i dagen eller berg nära markytan samt mindre partier av morän. Gamla Sabbatsberg och den historiska fruktträdgården ligger på den västra bergshöjden. Mellanstråket består mest av lera, där låg karpdammarna och brunnen under tidigare epoker.

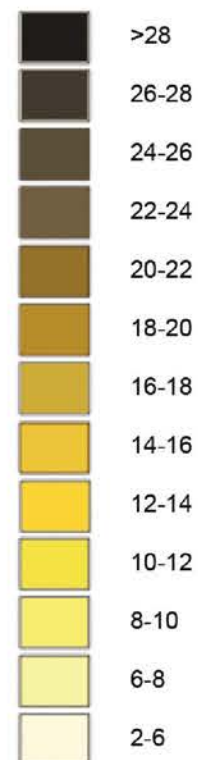
Huvuddelen av sjukhusområdet finns på den östra bergshöjden som är vidsträckt och ansluter österut till Brunkebergsåsen.

Mot söder finns Barnhusviken som en nordväst-sydöst-orienterad struktur. Utfyllnader, mest på lera, ger en bild av den ursprungliga utbredningen av viken och av dalgången mellan Kungsholmen och Norrmalm. Kv Läkaren 10 ligger på utfyllnad. Torsgatan och järnvägens spårsträckning följer de lägsta delarna.

Geologisk karta 1980
Källa: Stockholm Stad

Markhöjder (markhöjder över havet).
Källa höjdlinjer: Stockholms stad

Berksskärningen utmed Dalagatan, vy mot söder.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Bergsskärningar

Bergsskärningar

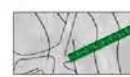
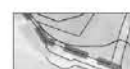
Sabbatsbergs utemiljö spelar en betydande roll i stadsbilden. Avskildheten som har präglat området - på grund av den avvikande topografin - kan fortfarande upplevas. Detta genom en - jämfört med den närliggande kvartersstaden - anpassad väg- och bebyggelsestruktur, genom en hög andel parkytor med stora träd och genom en del markanta bergsskärningar och stödmursystem.

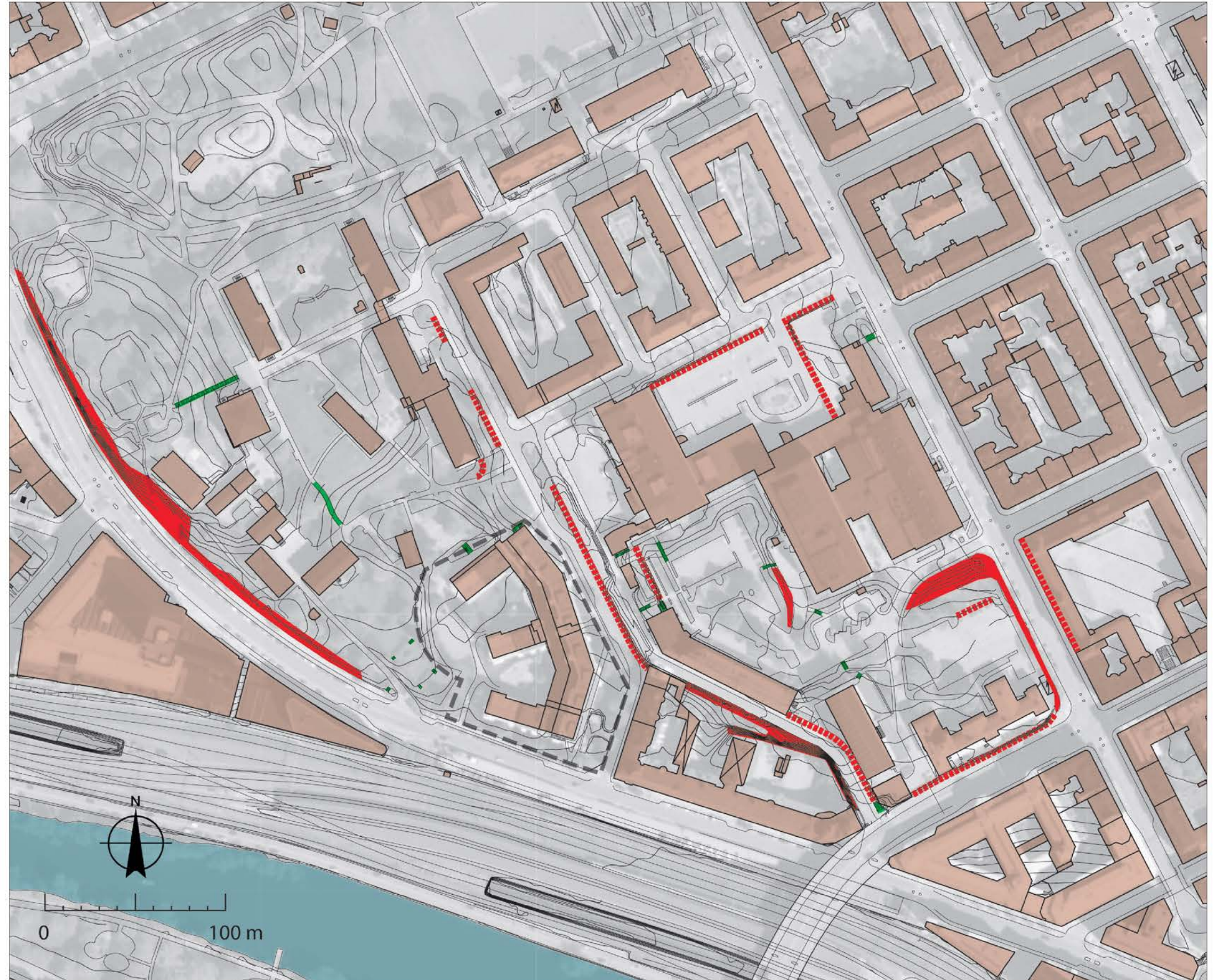
En del murar och bergsskärningar har försvunnit med tiden. Till exempel murarna vid sjukhuset utmed Dalagatan som försvann under 1970-talet. Mycket finns dock kvar. De höga bergsskärningarna och bergsmurar mot Torsgatan, Tegnérgatan och Dalagatans södra del tar upp höjdskillnaderna och berättar om stadens landskap. Inom området finns dessutom naturstensmurar och trappor av hög kvalitet. Murarna utmed Torsgränd tillkom i samband med att sjukhuset byggdes. De utgörs av grovhuggna kryssmurar med valv.

Bergsskärningen utmed Dalagatan, vy mot norr.

Bergsskärningar och murar

- Bergsskärning, berg i dagen
- Naturstensmur, hög sockel
- Trappa
- Projektgräns

>> Nulägesanalys och karakterisering

Parkmiljön

Stadens siluett

De stora trädkronorna inom Sabbatsberg och Vasaparken bildar en sammanhängande volym som präglar stadsbilden. Sjukhusparken har varit – och är fortfarande – en sammanhängande del av denna gröna enklav. Trots att sjukhusverksamheten har medfört att stora ytor har tagits i anspråk för bebyggelse och angöring upplevs områdets fortfarande grönt i siluetten. Detta beror på ett ganska stort antal parkträd som finns kvar i närheten av sjukhusets bebyggelse. Inom projektområdet är de högsta delarna av sjukhuset samt Svenska Bostäders hus dominerande men ändå arkitektoniskt för anonyma för att upplevas som landmärke. Ett tydligt landmärke i närheten är Bonnierhuset som bl.a. upplevs från Olivecronas väg. Även Nya Hemmet, punkthuset från 50-talet med karaktäristisk siluett, upplevs som ett återhållsamt landmärke.

Sjukhusparken

Under 1870-talet skapades en park i romantisk stil kring det nya sjukhuset. Parken togs senare mer och mer i anspråk för nybebyggelse på grund av sjukhusets successiva utbyggnad. Efter rivning av sjukhuset efter 1970 bebyggdes stora delar av den gamla sjukhusparken. Några delar av parkrummet lämnades dock öppna, framförallt den södra delen vid Ögon- och öronkliniken och västra delen vid f.d. Röda korsets elevhem. Trots ny funktionell indelning med angöringsvägar och parkeringsytor upplevs här fortfarande en äldre parkmiljö. Bevarade äldre storsvuxna träd, några bevarade äldre hus bidrar till detta. Vid övergången från sjukhusparken till HälsoBrunnsgatan och Torsgränd finns en hög stödmur bevarad som var del av den gamla sjukhusparken.

Sjukhusets huvudentré

Den nya sjukhusets huvudentré placerades utmed den nya Olivecronas väg. Det ursprungliga entrétorget med angöring och parkeringsytor från tidigt 1970-talet (Stockholms stad) renoverades 2007-2009. En ny torggestaltning togs fram genom Tengbom. För den konstnärliga utsmyckningen av huvudentrén ansvarade konstnären/landscapsarkitekt My Ekman.

Träd

Under år 2000 har gatu- och fastighetskontoret gjort en trädinventering inklusive utvärdering i tre klasser. Träden som fick högsta klassningen karaktäriserades som "viktiga av botaniska eller kulturhistoriska skäl och bör bevaras, ofta gamla, men förväntas ändå leva länge till under förutsättning att de får stå orörda". Träden med näst högst klassning: "storsvuxna träd med ofta en mycket god utvecklingspotential". Även i dag finns många av dessa klassificerade träd kvar. De är markerade på nulägeskartan som träd med mycket högt bevarandevärde respektive högt bevarandevärde.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Spår efter tidigare markanvändning

Förutom det urval som presenteras på denna karta finns fler kulturhistoriska spår kvar inom programområdet. Syftet är dock att peka på de mest betydande spår som borde övervägas att ta med i framtida planeringar på grund av dess karaktärskapande kvaliteter som dessutom ger stöd när områdets historiska utveckling avläses i miljön.

Analyskarta spår

- Parkmiljö
- Äldre träd med mycket högt bevarandevärde
- Markant bergsskäring
- Markant naturstenmur
- Terrängform som påminner om f.d. damm samt f.d. gasklockan
- Äldre vägdragnig
- Projektgräns

>> Nulägesanalys och karakterisering

Fronter och karaktärsområden

Illustration fronter och karaktärsområden

Äldre stenstadens front. 1800-tal till ca 1900. Slutna kvarter med jämn takhöjd på avjämnad mark.

Stenstadens utflyttade front från ca 1900 fram till idag: kvartersstruktur som ansluter till den äldre stenstadens byggsätt.

Stenstadens utflyttade front från ca 1900 fram till idag: modernistisk bebyggelse med lägre del och vertikal accent/landmärke.

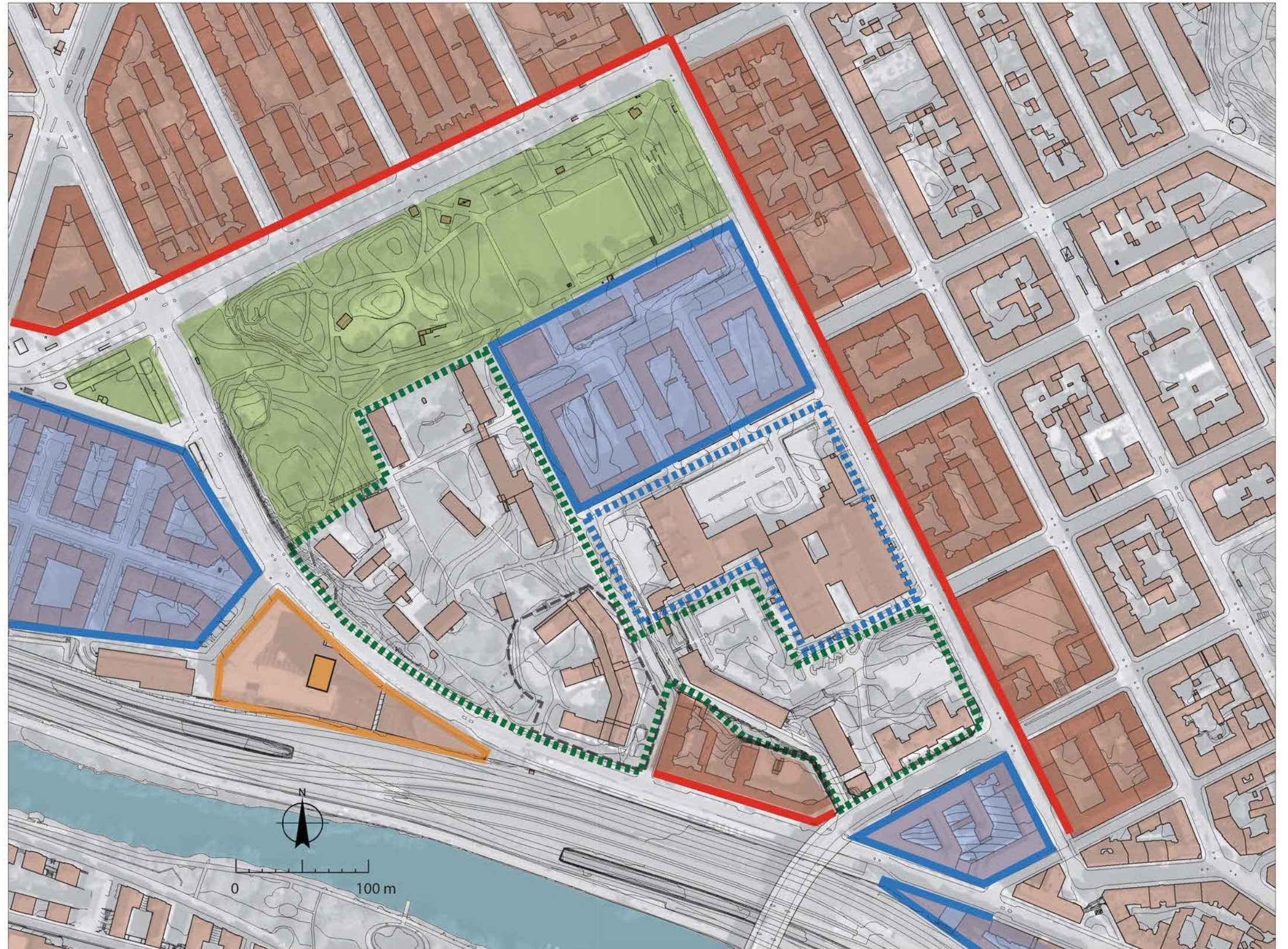
Äldre parkmiljö tillhörande stenstaden.

Äldre enklav med enskilda byggnader i park. Varierad topografi, park- och trädgårdsmiljöer. Kompletteringsbebyggelse är uppförd med samma förhållningssätt.

Sjukhus som egen solitär med omland mellan stenstaden och den äldre kulturmiljön. Hårdgjord, terrasserad och utjämnad mark.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Sammanfattning av värden

- Stenstadens front. Sammanhållen bebyggelse i kontrast mot Sabbatsbergs fritt grupperade hus i park.
- Äldre bebyggelse vars fasader tecknar sig som fond i parkrummet.
- Bevarad äldre parkmiljö och spår av sjukhusparken med uppvuxna träd.
- Sabbatsbergs fruktträdgård
- Grön front, dvs topografi, berg och träd som tecknar gräns i stadsrummet, viktig för upplevelsen av egen enklav.
- Behov av omland/respektavstånd mot äldre bebyggelse. Viktigt med fri sikt mot byggnaderna och att bevara karaktären med fristående hus i park.
- Siktlinjer mot fondmotiv eller som tydliggör kontrastverkan mellan stenstad – sjukhusmiljö.

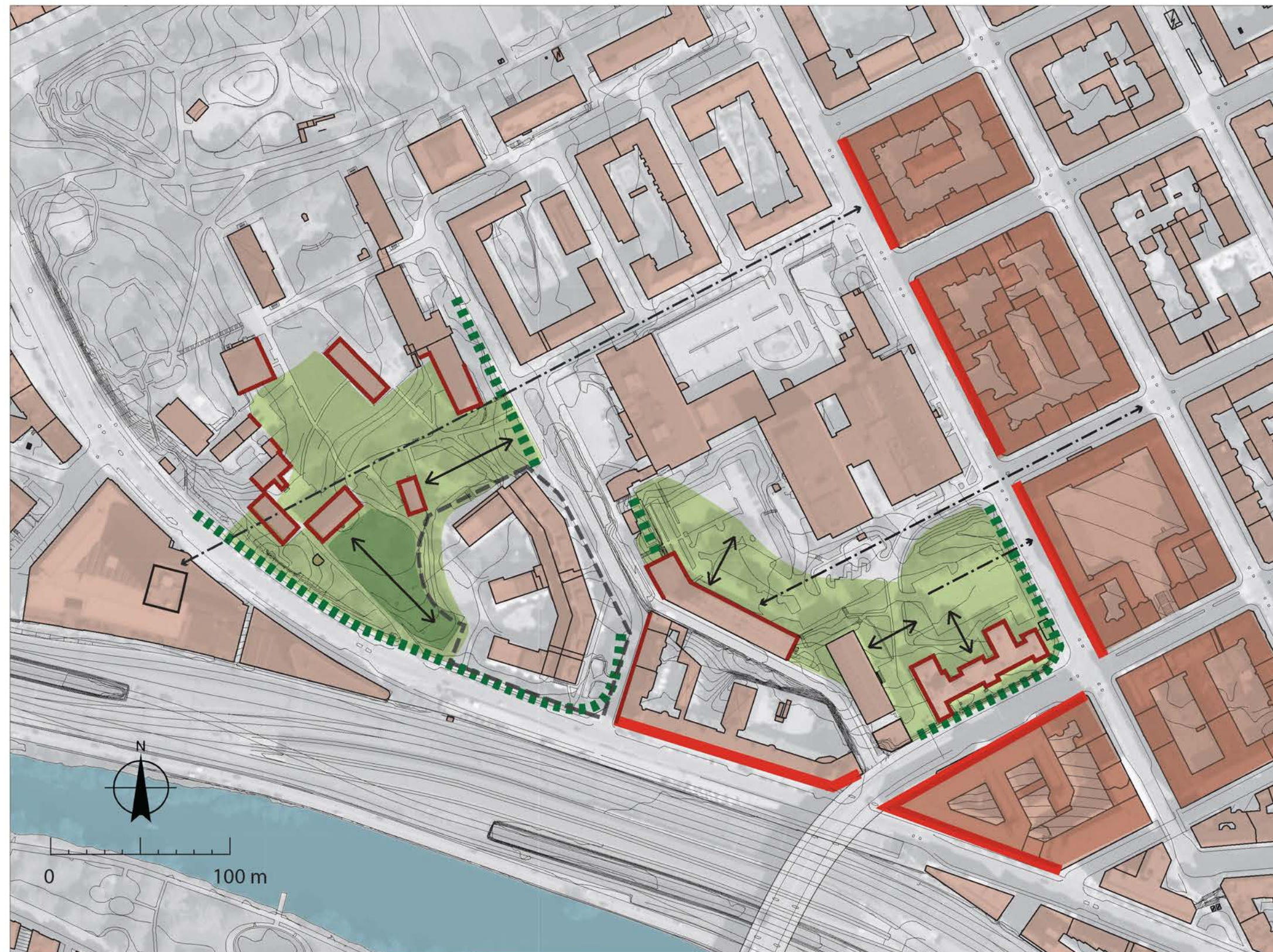

Illustration sammanfattning av värden

>> Nulägesanalys och karakterisering

Topografi

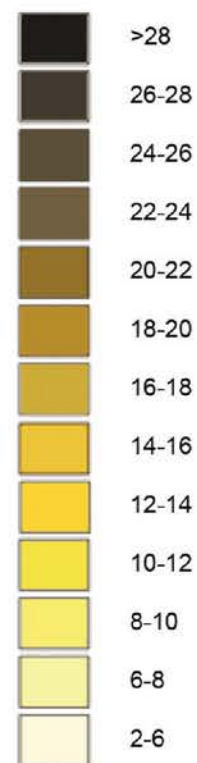
Sabbatsbergsområdet utgör en sammanhållen utspärad rest av malmarnas ursprungliga kuperade och varierande landskap. Området angränsar till raka gator och rätvinkliga rutnätskvarter som, genom omfattande schaktnings- och sprängningsarbeten, har lagts ut på utjämnad mark. Gränsen mellan rutnätsstaden och Sabbatsberg framträder inte endast i kontrasten mellan tät stenstad och grönska, utan också genom höjdskillnader, bergsskärningar och stödmurar.

I Sabbatsberg finns sänkor, plåtåer och höjder. I nordvästra delen av området ligger en av stadens bergsparker, som ingår som en del i Vasaparken. I nordöst övergår topografin i en sänka, vars botten rymmer en bollplan. Vasaparkens möte med Odengatan i norr och Dalagatan i öster är förhållandevis odramatiskt. I väster däremot har sprängningarna för Torsgatans framdragnings resulterat i en omkring 150 meter lång bergsskärning, som i sina högsta delar är drygt 6 meter.

Två mellanplåtåer finns inom området. Den västra, nedre mellanplåtån, omfattar större delen av ålderdomshemmet. På den östra mellanplåtån, som ligger högre än ålderdomshemmet, finns Sabbatsbergs sjukhus och tre semiöppna bostadskvarter uppförda på 2000-talet.

I Sabbatsbergsområdets sydöstra hörn stiger topografin ytterligare. Där, i hörnet av Tegnérgatan och Dalagatan, finns Sabbatsbergsområdets högsta plåtå. På plåtån ligger byggnader från 1920-talet respektive 1970, vars användning från början var kopplad till sjukhuset. Omkring 4 meter höga bergsskärningar och stödmurar skiljer plåtån från gatunivån.

I södra delen av Sabbatsberg finns ytterligare en sänka, som dels kommer sig av den ursprungliga topografin, som sjunker ner mot Barnhusviken i söder, men som också är ett resultat av de medeltida lertagen (sedermera dammarna) och av sprängningsarbeten utförda vid bygget av Stockholms gasverks huvudkontor (Stockholm Vatten). I denna del av Sabbatsberg ligger ett bostadskomplex från början av 1980-talet.

Markhöjder (markhöjder över havet).
Källa höjdlinjer: Stockholms stad

>> Nulägesanalys och karakterisering

Kvarterets utbredning och gränser mot Sabbatsbergsområdet

Sabbatsbergsområdet omges av sex-sju våningar hög stenstadsbebyggelse i rutnätskvarter, som bildar sammanhängande bebyggda fronter utmed Torsgatan, Odengatan, Dalagatan och Tegnergatan. Byggnaderna vid Torsgatan är utformade i 1920-talsklassicism, d.v.s. har övervägande slätputsade fasader med återhållsam klassicerande fasaddekoration. Vid Odengatan och Dalagatan, i höjd med Sabbatsbergs sjukhus, är byggnaderna i uppförda i jugendstil. De kännetecknas av sockelvåningar klädda med natursten, fasadputs med sparsmakad dekoration och rundade burspråk eller hörntorn. Vid Dalagatan, i höjd med Vasaparken, är byggnaderna något äldre, de äldsta är 1880-tal och har från början haft fasader i nyrenässans, utförda i puts och gips. Nästan samtliga har kraftigt förenklats och uppvisar inte längre den forna detaljriekdomen. Ett par fastigheter på denna del av Dalagatan är uppförda något senare, på 1890-talet, när natursten och tegel hade ersatt putsarkitekturen.

Det finns undantag från beskrivningen av stenstadsbebyggelsen ovan, varav tre är särskilt framträdande. I kvarteret Lokstallet vid Torsgatan ligger Bonniers stora kontorskomplex från 1950, utformad i senfunktionalism med gult fasadtegel, och kompletterad med en glasbyggnad på 2000-talet. Bonnierhuset avviker från den gängse skalan med sina 18 våningar. Det hör istället samman med de modernistiska höghus som uppfördes runt om i innerstaden på 1950-talet och som framför allt markerar tullarna, stockholmsåsen och järnvägsdiktet. I kvarteret Resedan vid Odengatan, i mötet med Dalagatan, ligger en sekvens av tre lägre byggnader tillkomna i övergången mellan klassicism och funktionalism. De ritades av de under sin tid framstående arkitekterna Ragnar Östberg, Björn Hedvall och Erik Lallerstedt och innehöll från början post, bostäder och flickskola. I kvarteret Läkaren vid Tegnergatan ligger en stor fastighet utformad i postmodernistisk arkitektur med gult fasadtegel med inslags av betong. Den uppfördes av mejeriföretaget Arla som kontor.

De tre nya bostadskvarteren i öster skjuter in i Sabbatsberg från Dalagatan, kompromisslöst utan att relatera den mer fria strukturen eller till den historiska gränsen mellan Sabbatsbergsområdet och stenstaden. Istället bildar kvarteren nya sammanhängande fronter mot området.

1

2

3

4

5

1. Bergsskärringen vid Torsgatan. Till höger i bild syns Bonnierhuset.
2. Fasader i 1920-talsklassicism på Torsgatans västra sida.
3. Vid Hörnet Torsgatan-Odengatan tar jugendfasaderna vid.
4. De äldsta byggnaderna mot Sabbatsberg ligger utmed Dalagatan. De flesta putsfasader har dock "hyvlats"
5. Hörnet Hälsobrunnsgatan och Tegnergatan. Till höger i bild syns Arlas kontorsbyggnad från 1980-talet. Till vänster i bild syns delar av den f.d. örön- och örönkliniken i Sabbatsberg.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Sabbatsbergsområdets övergripande karaktär

Den norra delen av området upptas av Vasaparken. Parken är en kombination av en bergspark, anlagd i naturromantisk stil, och en sport- och lekpark med lektyr och bollplan. Här dominerar de gröna ytor med träd planterade vid förra sekelskiftet och framåt.

Söder om Vasaparken närmast Dalagatan ligger ett nybyggt bostadsområde. Området har en planstruktur som utformats med inspiration från förra sekelskiftets stenstad. De semiöppna kvarteren är indelade med en rutnätsplan. Husen är uppförda i 5-7 våningar, med fasader i puts eller tegel. Området anknyter till stenstadsbebyggelsen vid Dalagatan, men utan att ansluta till de äldre gatusträckningarna Kungstensgatan och Observatoriegatan.

I sydöstra delen av Sabbatsberg ligger det stora sammanhållna sjukhuskomplexet, tillsammans med ett par äldre institutionsbyggnader. Komplexet och de äldre byggnaderna utgör fristående enheter som vetter med fasader mot omgivande gator. Grönska förekommer mellan byggnaderna, men denna är underordnad.

Söder om Vasaparken mot Torsgatan övergår Vasaparkens grönska i ålderdomshemmet institutionspark. Tolv byggnader på mellan två och åtta våningar ligger inordnade i parken. Äldre småskaliga stenbyggnader, utformade i enkel institutionsarkitektur, och något större institutionsbyggnader i senfunktionalistisk stil, präglar området, vid sidan av sammanhängande gröna ytor med storvuxna äldre lövträd.

Söder om ålderdomshemmet ligger fastigheten Sabbatsberg 22 som, med sin fria form men hög exploatering, utgör ett mellanting mellan stenstaden och institutionsområdena.

1

2

3

1. Katarinahuset till vänster i bild, det s.k. Klockhuset i mitten och Sabbatsbergs sjukhus till höger.
2. Del av Vasaparken.
3. Olivecronas väg. Till vänster i bild syns ett av de nya bostadskvarteren. Till höger i bild syns fasader vid Dalagatan.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Norra och östra delarna av Sabbatsbergsområdet: Vasaparken, 2000-talets bostadskvarter, Sabbatsbergs sjukhus och Stockholm Vatten (f.d. Stockholms gasverk)

Byggnader

Vasaparken saknar bebyggelse sånär som på mindre kiosker och dylikt. Delar av parkens södra gräns definieras av tre längsgående byggnader: det slätputsade Eastmaninstitutet från 1930-talet, den till bostäder ombyggda f.d. laboratoriebyggnaden från 1940-talet med röda tegelfasader och Sven Harrys konstmuseum från 2011 med fasader klädda i gul mässingslegering. Direkt söder om dessa, på andra sidan Eastmanvägen, ligger de tre bostadskvarteren från 2000-talet. Det östra kvarteret Loka brunn vid Dalagatan, upptas till större delen av en ett hus som är gestaltat i en kvardröjande postmodernism. Fasaderna har ett stabilt uttryck med sockelvåning, hörnlisener och våningsband i gul granit och portar och butiksfnster i koppar. Balkonger saknas utvändigt. I samma kvarter finns även två mindre bostadsbyggnader vars fasader har klänts med rött tegel. Endast ett fåtal balkonger vetter mot omgivande gator. Byggnaderna i de två andra kvarteren, Kv. Porla Brunn och kv. Medevi, har desto fler balkonger mot gatorna. Fasaderna är slätputsade och de översta våningarna indragna. Samtliga byggnader i de tre kvarteren har valmade sadeltak beklädda med plåt. En mindre sjukhusbyggnad (f.d. patologibygnad, från 1930-talet) i funktionalistisk stil har integrerats i kv. Medevi.

Sabbatsbergs sjukhus utgörs av ett sammanhängande byggnadskomplex. Dess äldsta del, en djup rektangulär volym i nio våningar med platt tak, är placerad i komplexets mitt, och dominerar närområdet genom sin storlek. Från denna centralt placerade volym utgår lägre byggnadsvolymer, varav den östligaste har en längsgående fasad i 3-4 våningar utmed Dalagatan. Den västligaste volymen är uppförd i sex våningar och har en längsgående fasad som, tillsammans med sjukhusets godsmottagning, vetter mot ålderdomshemmet och bostadskomplexet på Sabbatsberg 22. Sjukhusets fasader är utförda i betongelement som målats i vitt, gult, rött och brunt. Fönstren är markerade med band av gul och brun trapetskorruerad plåt.

De äldre sjukhusbyggnaderna söder om komplexet uppvisar varianter på 1920-talsklassicismen. F.d. Röda Korsets elevhem, som ligger utmed Hälsobrunnsgatan, drar åt nybarock, medan f.d. öron- och ögonkliniken vid Tegnérsgatan drar åt nyempir. Båda byggnaderna är putsade med markerade klassicistiska element såsom frontoner och takgesimser med tandsnittprofil. Mellan de äldre byggnaderna ligger ett modernistiskt skivhus, uppfört i elva våningar. Dess färgglada fasader är ett resultat av en renovering på 1990-talet.

Nedanför sjukhusområdet, vid Torsgatan, ligger Stockholm Vattens byggnad. Byggnaden har en längsgående fasad utmed gatan och vänder ryggen mot berget. Den utgör ett tidstypiskt exempel på förra sekelskiftets påkostade kontorsarkitektur, och då särskilt arkitekten Ferdinand Bobergs kontorsbyggnader. Fasaderna är putsade och avfärgade röda med inslag av grunda sandstensreliefer. Huvudentrén i hörnet vid Torsgatan och Tegnérsgatan/Barnhusbron markeras med en hög och rikligt dekorerad sandstensportal och flankeras av två utskjutande torn som, ovanför takfoten, avslutas med för Bobergs typiska, lite ”satta”, tornhuvar. Taket är täckt med delvis rikt ornamenterad kopparplåt och dekorativa ventilationshuvar. Kontorsbyggnadens bostadsdel i väster har under sen tid kompletterats med ett litet flerbostadshus, som inplacerats mellan Torsgränd och Hälsobrunnsgatan.

1

2

3

1. Sabbatsbergs sjukhus från dess entrésida.
2. Fasader i det nya bostadskvarteret Loka Brunn.
3. Den f.d. öron- och ögonkliniken vid Tegnérsgatan. Bilden visar även träd mellan byggnaden och sjukhuskomplexet.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Yttre miljö och rumsligheter

Hela Vasaparken formar en markant grön front mot Torsgatan. Höjdskillnaden dramatiserades när bergskärningarna utmed Vasaparken och ålderdomshemmet tillkom. Bergsskärningen har en grön karaktär med många gamla parkträd och även murinhägnade terrassgårdar samt viloplatsar med överblick över Torsgatan. Två större rumsligheter finns i parken, dels dalgången mellan parkens höjder i väster, dels bollplanen i öster.

Räta stadsgator med nyplanterade trädrader präglar 2000-talets bostadskvarter. Från tvärgatorna upplevs även kvarterens bostadsgårdar genom släpp mellan husen. I söder vetter området mot sjukhusets parkering och huvudentré. Denna plats upptas i huvudsak av asfaltsytor, som delas upp av små gröna planteringar. Söder om sjukhuset finns två platser/gårdar, som i norr avgränsas av själva sjukhuset, och i söder och väster av de äldre vårdbyggnaderna. Här finns fortfarande en del grönska bevarad, som en rest av den gamla sjukhusparken. Den mesta av grönskan har dock fått ge vika för en uppfartsväg och parkeringsplatser.

Även Torsgränd upplevs som en stadsgata. Dess västra sida kantas av bostadshus på Sabbatsberg 22 och av ålderdomshemmets yngre byggnader, båda något indragna från gatan med framförliggande gröna parkremsor. Gatans östra sida kantas av Stockholm Vatten, av en hög stödmur och av bostäder i kv. Medevi. Hälsobrunnsgatan ovanför Torsgatan utgör en udda rumslighet, till stora delar omsluten av det lägre belägna Stockholm Vatten, med bostadskomplexet på Sabbatsberg 22 i gatans fond åt norr och med utsikt över bangården i söder. Gatan ger även en överblick över kontorskomplexets gård. Till karaktären utgör rummet en kombination av gård och stadsgata.

Gator och stråk

Torsgränd utgjorde Sabbatsbergs sjukhusentré från 1879. Gatusträckningen och stödmuren är fortfarande bevarad, men sjukhuset har ersatts med ett modernistiskt komplex med entré från Dalagatan. Torsgatans förlängning Hälsobrunnsgatan har i sen tid anslutits till Tegnérgatan. Torsgatan läses därför inte längre samman med sjukhuset, utan utgör mer av en genomfartsgata. Torsgränd utgjorde även entré till hälsobrunnen. Även denna koppling är kraftigt försvagad. Stödmuren utgör dock fortfarande ett viktigt miljöskapande element i området och betonar dess kraftiga höjdskillnader.

Siktlinjer

Byggnader och grönska i ålderdomshemsområdet syns från Dalagatan, i två siktlinjer utmed Eastmansvägen och Olivecronas väg. Dessa kopplar visuellt ihop Sabbatsbergsområdets östra och västra delar. Samma funktion har den siktlinje, eller vy, som börjar vid Torsgränds möte med Hälsobrunnsgatan och fortsätter västerut, in i ålderdomshemsområdet. I en siktlinje utmed Torsgränd norrut upplevs ålderdomshemmets (Adolf Fredrikshuset) möte med Vasaparkens och dess stora träd.

1

2

3

4

5

6

1. Torsgränd med stödmuren till vänster i bild och fastigheten Sabbatsberg 22 till höger.

2. Bild tagen vid Hälsobrunnsgatan som visar den f.d. Röda Korsets elevhem till vänster, det yngre elevhemmet till höger och Sabbatsbergs sjukhus i mitten.

3. Torsgatan norrut sedd från Barnhusbron. Stockholm Vattens fasader (f.d. Stockholms gasverk) övergår i Sabbatsbergs grönska på fastigheten Sabbatsberg 22. I fonden syns Bonnierhuset och till vänster bangården.

4. Ålderdomshemmets parkmark sedd i vy från Torsgränd.

5. Grönska mellan sjukhuskomplexet och äldre sjukhusbyggnader i söder.

6. Hälsobrunnsgatan med bostadskomplexet på Sabbatsberg 22 i fonden. Till vänster syns ett nytt bostadshus som har inplacerats mellan Stockholm Vatten och Hälsobrunnsgatan.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Ålderdomshemsområdet

Byggnader

Det gamla ålderdomshemmet karakteriseras av den ålderdomliga miljön där de äldre stenbyggnaderna utgör en central del. Samtliga har slätputsade fasader avfärgade i gult och tak klädda med svartmålad plåt. Nicolaihuset och Klarahuset vid fattiggården, båda i tre våningar, har spröjsade fönster, profilerad takgesims och flackt brutet sadeltak klätt med svartmålad plåt. Nicolaihuset har en ”satt” karaktär och en låg portal med segmentsbåge. Klarahuset har en resligare karaktär och en nyklassicistisk portalomfattning.

Mitt emot Klarahuset ligger Sabbatsbergs kyrka, som är en av områdets två bevarade träbyggnader. Kyrkan är en envåning timrad träbyggnad på en hög stengrund, med en dräkt i nyklassicistisk panelarkitektur. Dess mittparti markeras med en utskjutande portal i trä, krönt med en fronton. Kyrkan ansluter i norr till en liten timrad och rödfärgad loftgångsbyggnad från 1700-talet. Den andra bevarade träbyggnaden är det lilla lusthuset från 1700-talet, placerad i trädgården mellan Johanneshuset och Adolf Fredrikshuset.

Direkt öster om Klarahuset, nedanför Sabbatsbergs fruktträdgård, ligger Valentinhuset som är uppfört två våningar i en enkel klassicerande putsarkitektur med sadeltak. Norr om kyrkan en långsmal f.d. vagnsbod (sedermera gravkapell och likbod, nu slöjdhus) utformad i empiristil med portik på kortsidan.

Centralt i området tronar dess märkligaste byggnad, det gamla värdshuset Katarinahuset. Byggnaden är friliggande och snett inplacerad i parken. Taket är högt, brutet och halvt valmat. De tre kraftfulla putsade och utskjutande portalerna och de olikformade gavarna förstärker byggnadens särpräglade karaktär. Norr om Katarinahuset ligger Johanneshuset och Adolf-Fredrikshuset, på var sida om en park. Även de har en enkelt klassicerande putsarkitektur, men med djupa utskjutande mittrisaliter med gavelmotiv (frontoner) och flacka valmade sadeltak.

Två av ålderdomshemmets byggnader är uppförda vid mitten av 1900-talet, i en stil som kan benämnas som senfunktionalism eller folkhemsarkitektur. Det äldsta, Klockhuset, ligger öster om Katarinahuset och består av två slätputsade lameller som är förskjutna i förhållande till varandra, och som sammanbinds med entré och trapphus. De senare är markerade med stora fönsterpartier och fönsterbröstningar klädda med vertikal panel av lackerat ädelträ. Till sin volym utgör Nya hemmet, beläget väster om Katarinahuset, något av en motsats till Klockhuset. Istället för utdragna volymer så bygger det på höjden. Byggnaden är ett slätputsat punkthus i åtta våningar med tälttak. Dess sydvästra hörn upptas av indragna balkonger, ett motiv som även förekommer på den östra fasaden.

I backen bakom Nya hemmet finns en nyttillkommen förskolebyggnad i två våningar, ett tillägg som tydligt har anpassats till de äldre byggnaderna. Precis som de äldre byggnaderna så är fasaderna slätputsade och avfärgade gula och taket täckt med svartlackad plåt. Fönstren är gröna, som på de flesta äldre stenbyggnaderna i området.

1

2

1. Sabbatsbergs kyrka. Bakom denna syns "Nya hemmet" från år 1950.
2. Katarinahuset.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Yttre miljö och rumsligheter

Ålderdomshemmet har två tydliga yttre rumsligheter, där parken möter fasader i sammanhängande sekvenser, och varifrån det går att uppleva och avläsa områdets historia. Den största rumsligheten finns i områdets mitt. I denna ligger Katarinahuset på en plåtå, omgiven av gröna ytor, träd och övriga ålderdomshemsbyggnader. Parken mellan Johanneshuset och Adolf Fredrikshuset, som sedan tidigt 2000-tal är gestaltad som en terapeutisk sinnenas trädgård, utgör en rumslighet med avvikande karaktär då den är avskärmd med rader av hästkastanj och ett trästaket. Därutöver utgör fattiggården en stark rumslighet. De under 1900-talet tillkomna hårdgjorda ytor mellan ålderdomshemmets byggnader har de senaste åren minskats kraftigt, till förmån för grösytor som bildar ett gemensamt "golv" mellan husen. Modellerade slänter och gång- och cykelstråk, istället för tidigare bilvägar, förstärker rumsligheterna och den visuella gränsen mot omgivningen.

I södra delen av ålderdomshemmets område finns Sabbatsbergs fruktträdgård. Trädgården är utlagd mellan Sabbatsbergsvägen i väster och den branta slänten i öster, vilket förklarar trädgårdens orientering. Trädgården är i dagsläget förfallen. Stora träd utmed kanterna (ask, lönn, poppel, alm, hästkastanj) skapar fortfarande en tydlig inramning. Den stora grösytan framför huset har en del sekundära träd (oxel, päron mm) som ger en känsla av fruktträdgård. Buskplanteringarna (jasmin, spirea mm) är vildvuxna. Stubbar efter 150 år gamla askar finns mellan trädgårdens mellersta och nedre terrass. Träden har tagits bort utan att ny plantering har skett. Stubbarna markerar gränsen mellan 1700-talsträdgården och den senare adderade delen nedre nivå.

Gator och stråk

Fattiggården nås från Torsgatan i söder via den omkring 100 meter långa Sabbatsbergsvägen, på båda sidor kantad av en ålderdomlig allé som härstammar från 1700-talets början. Vägen fortsatta tidigare åt nordost, passerade förbi Katarinahusets norra fasad, i riktning mot Dalagatan, med ungefär samma sträckning som dagens Eastmansvägen. Vid renoveringen av parken för några år sedan försvagades kopplingen och ersattes med gång- och cykelvägar i nya lägen. Likaså har Torsgränds tidigare fortsättning ner i ålderdomshemsområdet från öster ersatts med en gång- och cykelväg i nytt läge.

1. Fattiggården sedd från öster. Bakom denna, vid Torsgatan, reser sig det 18 våningar höga Bonnierhuset.
2. Adolf-Fredrikshuset och "sinnenas trädgård".
3. Det yngre av de två ålderdomshemmen från 1940- och 50-talen.
4. Den nedre nivån i Sabbatsbergs fruktträdgård syns i bildens främre del. Till höger i bild syns Klarahusets tak.
5. Klarahuset och den övre nivån i Sabbatsbergs fruktträdgård.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Siktlinjer och vyer

Flera siktlinjer finns från ålderdomshemmet mot Bonnierhuset. Dessa bidrar positivt till upplevelsen av Sabbatsberg som en småskalig grön oas mitt i storstaden. Detsamma gäller siktlinjen från ett läge söder om Johanneshuset mot de övre våningarna på Torsgatans 1920-talsbebyggelse. Kortare siktlinjer skapar visuella kopplingar mellan områdets mitt (vid Katarinahuset) och fattiggården i sydväst och Vasaparkens bergspark i nordväst. Från mitten av området finns också en siktlinje rakt på bostadskomplexet på Sabbatsberg 22. Komplexet ligger på en lägre marknivå och framträder därför extra tydligt. Sett utifrån ålderdomshemmets ålderdomliga institutionsmiljö så upplevs bostadskomplexet som massivt och som en barriär. Från Torsgatan finns en för kulturmiljön väsentlig siktlinje utmed Sabbatsbergsvägen. Siktlinjen inramas av allén och slutar vid fattiggården. En av de två siktlinjer, som finns markerade på Ulla Bodorffs uppmätning av Sabbatsbergs fruktträdgård från 1936, är bevarad. I denna linje syns Stockholms stadshus.

Den högt belägna Barnhusbron bidrar med vyer där bangården, Bonnierhuset, Torsgatan och Sabbatsbergs gröna front ingår som delar. Gränsen mellan Sabbatsberg och den omgivande täta kvarterstaden är här särskilt påtaglig. Vyer mot Sabbatsbergs gröna front finns även utmed Torsgatan.

1. Sabbatsbergsvägen med dess allé av gamla askar.
2. Vy utmed Torsgatan norrut med Bonnierhuset till vänster i bild och Nicolaihuset på höjden till höger i bild.
3. Siktlinje från ålderdomshemmets område mot de översta våningarna utmed Torsgatans östra sida.
4. Bostadskomplexet på Sabbatsberg 22 sett från fattiggården. Till höger i bild syns Valentinhuset.

>> Nulägesanalys och karakterisering

Kv. Silverskopan 3

Byggnader

Bostadskomplexet kv. Sabbatsberg 22 ligger i övergången mellan ålderdomshemmets område och sjukhusområdets södra del, d. v. s. mellan ålderdomlig institutionsbebyggelse i park och strukturell sentida sjukhusarkitektur. Bostadskomplexet förhåller sig till dessa ytterligheter. Dess västra del öppnar upp komplexet mot ålderdomshemmet (huvudsakligen mot Kirsteinska fruktträdgården). Detta sker med öppna bostadsgårdar, orienterade mot väster, och med tre volymer som trappar från fem till fyra våningar. Fasaderna har loftgångar, balkonger och utanpåliggande burspråk. De olika byggnadsvolymerna sammanbinds med ett terrassplan, till vilket trapphusentréerna har lokaliserats. Terrassplanet är i sin tur förbundet med marknivån genom utanpåliggande trappor mot Torsgränd, Torsgatan och ner till bostadsgårdarna. Den östra delen, som vetter mot Torsgränds stödmur och sjukhuset, består av en sluten, omkring 8 våningar hög och 100 meter lång volym. Fasaden saknar nästan helt balkonger och den östra fasadens översta våningar kragar till delar ut över Torsgränd, vilket bidrar till intrycket av en massiv ringmur.

Byggnadernas arkitektur är genomarbetad även på detaljnivå. Putsen är avfärgad i en gulaktig kulör som referens till ålderdomshemmet. Dimensionerna på portpartierna till de två portgångarna, som genomgår den större volymen, och på de utanpåliggande balkongerna är anmärkningsvärt återhållsamma. Portgångarna är dekorerade med glaserat kakel med det för tiden typiska romboida spaljemönstret i starka färger. I arkitekturen finns en spänning mellan robusthet och lättsamhet, där det förra kan exemplifieras med de skarpt modellerade och putsade byggnadsvolymer och det senare med de nätta balkongerna och det färgglada kaklet.

Yttre miljö och rumsligheter

I gränsen utmed Torsgatan finns en stor ask och flera lönnar, vilka utgör en fortsättning på Vasaparkens och ålderdomshemsområdets grönska. Därmed skapas en kontinuerlig grön front från Odengatan i norr till Torsgränd i söder. Sekvensen med äldre träd fortsätter upp längs Torsgränd, där en ålderdomlig alm utgör ett solitärt karaktärsträd. I en plantering vid Torsgatan står en betongskulptur föreställande S:t Erik, en rest från den gamla gasklockan. Inne på fastigheten finns en tydlig rumslighet som omsluts av den branta sluttningen i väster och den större bostadsvolymen i öster. Se karta på sid. 56. Sluttningen är en rest av den södra av de två dammarna i Sabbatsberg. Den inramar även den tomt där gasklockan stod. Två bostadsgårdar finns på fastigheten, varav den norra upptas av en gräsmatta med mindre buskar och träd och den södra av en inhägnad lekplats omgärdad med buskar.

Gårdsmiljön och dess övergång i ålderdomshemsområdet i norr är uppdelad i olika funktionella ytor: gräsyta, bollplan av grus, förskolegård och lekplats. Anknytningen till det historiska Sabbatsberg, d. v. s. med ålderdomsområdet och Kirsteinska fruktträdgården, upplevs som bristfällig som en följd av stängsel, planteringar och den branta slänten. Området upplevs som fragmentiserat och svårorienterbart. En sammanhållen rumslighet med parkkaraktär, som i ålderdomshemsområdet, saknas i dagsläget. Grönskan utgör dock en länk då flera äldre träd finns bevarade direkt norr om bostadskomplexet.

Gator och stråk

Två gångstråk genomkorsar Sabbatsberg 22. Det ena börjar vid hörnet Torsgatan-Torsgränd i söder och mynnar, via bostadsterassen och trappor, i Torsgränd i norr. Detta stråk har en privat karaktär då det passerar inne i/uppe på bostadskomplexet. Det andra gångstråket börjar vid Torsgatan i söder, passerar bostadsgårdarna och förskolegården, och mynnar i ålderdomshemmets park. Även detta har en privat karaktär som understryks av att det är avspärrat med grindar i höjd med förskolan.

1. Den gröna fronten mot Torsgatan på Silverskopan 3.

2. Bostadskomplexets öppna fasad mot fastighetens inre. Gårdarna är orienterade mot väster. På bilden syns den södra gården.

>> Nulägesanalys och karakterisering

1

2

3

4

1. Port till Silverskopian 3 från Torsgatan.
2. Balkong mot Torsgatan.
3. Bostadskomplexets slutna fasad mot Torsgränd.
4. Bostadshusen på Silverskopian 3 sedda från gräsyten väster om Katarinahuset.

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriska utgångspunkter

Begreppet kulturhistoriskt värde definieras av Riksantikvarieämbetet som *"de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang - samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag"*

Kulturhistoriskt värde definieras med utgångspunkt i kriterierna: Kulturhistorisk helhet och relevans samt Möjlighet till kunskap och förståelse. Kriterierna fungerar som olika ingångar till en samlad bedömning och förklaring av kulturhistoriska värden utifrån vilka berättelser som kulturmiljön har potential att förmedla.

Bedömningen är även förankrad i Axel Unnerbäcks metod där kulturhistoriskt värde identifieras utifrån två perspektiv: en bebyggd miljö som källa till kunskap, respektive en bebyggd miljö som källa till upplevelse.

En miljö som källa till kunskap representerar ett historiskt perspektiv, där kulturhistoriskt värde definieras utifrån miljöns funktion som historiskt dokument – dess dokumentvärde. En miljö som källa till upplevelse representerar ett arkitektoniskt/estetiskt perspektiv där värde definieras utifrån miljöns funktion som estetiskt/rumsligt objekt – dess upplevelsevärde. Grundläggande för båda dessa perspektiv är att miljöer anses förmedla en innebörd som går utöver den materia som de består av. Syftet med bevarande är att bibehålla dessa innebörder.

Dokumentvärde är kopplat till den bebyggda miljöns funktion som historiskt dokument och utgår från ett perspektiv där byggnader betraktas som källa till kunskap, oftast om den period i samhällsutvecklingen under vilka de uppfördes. De ses som en materialisering av rådande ekonomiska, institutionella, kulturella och sociala villkor/förutsättningar och anses därmed kunna förmedla information om det förflutna.

Upplevelsevärden är kopplade till den bebyggda miljöns funktion som estetiskt/rumsligt objekt och utgår från ett perspektiv där bebyggelse är resultat av en arkitektonisk/konstnärlig vilja. Även den successiva utveckling bebyggelse och landområden genomgår över tid har en informationsbärande och estetisk/rumslig funktion, eftersom förändringar genomförs för att svara mot förändrade omvärldsvillkor och arkitektoniska preferenser.

Vilka miljöer och enskilda byggnader som anses särskilt kulturhistoriskt värdefulla beror på vilken kunskap (dokumentvärde) och upplevelse (upplevelsevärde) de anses kunna förmedla, samt på hur välbevarade och tydliga de framstår.

Alderdomshemmets parkområde med Katarinahuset i bildens mitt.

Kulturhistorisk helhet och relevans

Sabbatsbergsområdet speglar en sammanhängande processkontext och som helhet har miljön ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Vård och omsorg har i huvudsak varit områdets specialitet och kulturmiljön vid Sabbatsberg har möjlighet att kommunicera kunskap om hur omhändertagandet av sjuka, fattiga och äldre utvecklats de senaste 300 åren.

Spåren efter hälsobrunnen men framförallt efter fattighusepoken och stadens expansion vid årtiondena omkring förra sekelskiftet har ett värde i sig i sig och är ett av uttrycken för Stockholm som Riksintresse. När stenstaden slöt sig om Sabbatsberg fanns här en etablerad oas med lång kontinuitet vars verksamhet var i behov av grönska. Det tillsammans med områdets topografiska förutsättningar skapade den enklav i staden som Sabbatsberg är idag. Under 1800-talets slut var Sabbatsberg ett eget litet samhälle med ett stort antal byggnader i ett avgränsat kuperat parklandskap med slingrande gångar. Inom denna enklav finns idag bebyggelse från olika tidsperioder, arkitektoniska årsringar som ger upphov till intressanta relationer och möten att ta tillvara.

De mest uttalade fysiska uttryck som berättar om hur stenstaden slöt sig om Sabbatsberg är höjdskillnaderna, grönskan, storvuxna träd och bergsformationer i form av bergsskärningar, stöd- och stenmurar. Tillsammans skapar de mycket stora miljöskapande värden och områdets karaktär bidrar idag till stadsbildens rytm och mångfald av fysiska uttryck och egenskaper.

Möjlighet till kunskap och förståelse

Sabbatsbergs historiska epoker - tidslager som överlappar och griper in i varandra

I Sabbatsbergsområdet finns spår efter de epoker som har präglat områdets historia - från medeltidens tegelbruk, via Sabbaths malmgård, vårdshus, hälsobrunnsrörelsen, fattighuset, Sabbatsbergs fruktträdgård, sjukhuset, Vasaparken, gasklockan och Gasverket - till den omgivande stadens kraftiga utbyggnad och möte med det historiska Sabbatsberg. Summan av Sabbatsbergs epoker och tidslager, som överlappar och griper in i varandra gör att området framstår som en påfallande rik kulturhistorisk miljö.

Sabbatsbergs fruktträdgård utgör ett spår efter de många trädgårdsanläggningarna som fanns i stadens nära omgivning på 16- och 1700-talen, inte minst i det område som senare blev Vasastaden. Spåren efter tegelbrukets dammar och gasklockan har framförallt ett lokalhistoriskt värde. De ingår dock som delar i det historiska dokumentet Sabbatsberg och är viktiga för förståelsen av områdets framväxt. Spåren efter hälsobrunnen, den långa fattighusepoken och stadens expansion kring sekelskiftet 1900 har ett värde för landet som helhet och är ett av uttrycken för Stockholm som Riksintresse.

Det socialhistoriska värdet inbegriper den långa fattighusepoken och sjukhusepoken, men även hälsobrunnsepoken. Idag påminner kvartersnamn som Grötlunken, Hälsobrunnen, Medevi brunn, Porla brunn, Loka brunn och Brunnsläkaren om den tidigare brunnsverksamheten.

Fattighusepoken speglar samhällets långa resa vad gäller omhändertagande av fattiga och äldre från 1600-talet, genom 1700-talets upplysning och uppgraderande av människovärdet, till 1900-talets alderdomshem. Sjukhusepoken griper in i detta och vittnar om hur Sabbatsberg etablerats som ett fördelaktigt område för vård vid mitten av 1800-talet. Samt hur rivningar, ny- och ombyggnader utvecklat Sabbatsbergs sjukhus över tid, i takt med nya medicinska upptäckter och tankar kring sjukhusbyggnaders funktion och utformning.

Sammantaget har detta ett högt dokumentvärde som inbegriper ett *socialhistoriskt värde*, ett *samhällshistoriskt värde* samt ett *kontinuitetsvärde*.

>> Kulturhistoriskt värde

Bilden visar byggnader och miljöer från tre epoker i Sabbatsberg. Från vänster till höger i bild: Katarinhuset från 1700-talet (från början vårdshus), Klockhuset från 1940-talet (ålderdomshem) och Sabbatsbergs sjukhus från 1960-70-talen.

Delar av den rundade slänten mellan Sabbatsbergs fruktträdgård (till vänster i bild) Silverskopan 3 (till höger i bild).

Vård och omsorg - Sabbatsbergsområdets specialitet

För ca 300 år sedan var Sabbatsberg stadens mest populära hälsobrunn. Sabbatsberg - framförallt kyrkan, Katarinhuset och parken - berättar om den tidens fokus på brunnsskickning och dess hälsobringande och läkande funktion, men också om samhällslivet hos de mer bemedlade under 16-, 17- och 1800-talen. Hälsobrunnar var under lång tid ett viktigt inslag i den medicinska behandlingen i hela Europa vilket gör att Sabbatsberg har ett kulturhistoriskt värde också ur ett medicinhistoriskt perspektiv, både nationellt och internationellt. Brunnsepoken är sammanvävd med den långa tradition av brunnss- och kurorter som förekommit i Europa ända sedan antiken.

Kombinationen hälsobrunn och fattighus samt hur dessa funktioner med tiden allt mer kom att integreras utgör en intressant aspekt på områdets historia. Sabbatsberg vittnar om hur omhändertagandet av sjuka, fattiga och äldre har utvecklats de senaste 300 åren. Sabbatsbergsvägen med allé, de äldsta stenbyggnaderna, kyrkan, parken och ålderdomshemsbyggnaderna från 1940-talet är viktiga delar i berättelsen om hur vård och omsorg under lång tid varit Sabbatsbergsområdets specialitet.

Sjukhuset har funnits i Sabbatsberg i ca 150 år och är ytterligare ett lager i denna företeelse. Det var under en tid Sveriges största lasarett. Det stora sjukhuskomplexet som ursprungligen bestod av byggnader och paviljonger i park, var resultatet av 1800-talets befolkningsökning, utvecklingen inom sjukvården och samhällets utveckling i stort. Under 1800-talets slut var Sabbatsberg ett eget litet avgränsat samhälle med ett stort antal byggnader i ett kuperat och lummigt parklandskap med romantiskt slingrande grusgångar. De sjukhusbyggnader som finns på Sabbatsberg idag är från 1920-talet och från den senaste nybyggnationen vid 1960-70-talet.

Sabbatsberg har under lång tid varit en institutionsmiljö för vård av människor och företeelsen representerar ett högt dokumentvärde och ett *kontinuitetsvärde*. Den miljö som vuxit fram under lång tid har ett högt upplevelsevärde.

Valentin Sabbaths berg - idag en del av Stockholms karaktäristiska bergsformationer

Bergsskärningar och berg i dagen är en påtaglig påminnelse om det fundament som Stockholm är byggd på: Ett urberg som bedöms vara 2-3000 miljoner år gammalt. Sabbatsbergs bergsskärningar, stödmurar och trappor berättar om hur människan med olika medel sökt bemästra de barriärer i form av nivåskillnader som berget har inneburit. Den industrialiserade stadens framväxt skedde parallellt med en snabb teknisk utveckling. Mekaniserade verktyg och maskiner samt dynamit underlättade de anläggningsarbeten som genomfördes. Idag finns spår av detta på flera platser i Stockholm däribland vid Sabbatsberg. Längs med Torsgatan och Dalagatan reser sig berget dramatiskt och monumentalt utmed gatustråken.

Synligt berg har gått från att ha varit ett vanligt inslag i stadsbilden till att idag förekomma alltmer sällan. Stadens ökade förtätning är orsak till detta. Det synliga berget i staden är dock en ändlig resurs och då det tagits bort kan åtgärden inte göras ogjord.

En påtaglig del av Stockholms urbanitet är de dramatiska mötena och de grova bergsskärningarna som visar hur berget har hanterats av människan. Periodvis i historien har bergsskärningar klätts in, t ex med en prydlig stenmur som vid Tegnérgatan och Hälsobrunnsgatan i Sabbatsbergsområdets södra del.

De olika typer av bergsformationer i form av bergsskärningar, stöd- och stenmurar som återfinns vid Sabbatsbergsområdet har ett högt *stadsbyggnadshistoriskt värde, samhällshistoriskt värde, sällsynthetsvärde* samt ett mycket högt *miljöskapande värde*.

>> Kulturhistoriskt värde

Relationen mellan Sabbatsbergs fruktträdgård och bebyggelsen på fastigheten Silverskopian 3. Trädgården samspelar med bebyggelsens skala.

Silverskopian 3

Enklav i staden - en oas i den omgivande täta storstaden

Sabbatsbergsområdet är en utspärad rest av Stockholms ursprungligen kuperade och varierade landskap. Som sådan kontrasterar den mot övrig avjämnad omgivning och som fysiskt uttryck bidrar till stadslandskapets rytm och mångfald av karaktärer och egenskaper.

Kulturmiljöns gröna rumslighet med den småskaliga historiska bebyggelsen, utgör något av en oas, ett andrum, mitt i den omgivande täta storstaden. Primärt för upplevelsen av miljön är dess topografi, de äldre byggnaderna och grönskan med storvuxna träd, liksom siktlinjer och vyer från, inom och mot området. Sabbatsbergsområdets utgör ett omväxlande inslag i den i övrigt strikt reglerade stenstaden som breder ut sig på Stockholms malmar. Sabbatsbergs grönska, träd, höjdskillnader och bergsformationer sammanbinder området och gör gränsen mot den täta stenstaden tydligt avläsbar.

Den kontrast som Sabbatsbergsområdet utgör i relation till omgivande bebyggelsefronter och gaturum har **stadsbildsmässiga värden** samt höga **miljöskapande värden**.

Relationer och möten i den fysiska miljön - Sabbatsbergs rumsliga kvaliteter

Bebyggelsen från olika tidsepoker kombinerat med de topografiska förutsättningarna har resulterat i en unik kulturmiljö vid Sabbatsberg med stora upplevelsevärden. Varje byggnad har en arkitektur som är signifikativ för sin tid. Miljön har samtidigt en sammanhållen karaktär genom respektive byggnads tydliga exteriöra materialitet. Deras relation till varandra i den kuperade terrängen skapar speciella rumsligheter och varierande vyer. Sabbatsbergs fruktträdgård, spåren av dammen och gasklockan är viktiga spår av Sabbatsbergs historia och bidrar till helhetsmiljön.

Sammantaget har Sabbatsbergs fysiska miljö mycket höga **miljöskapande värden**.

Kv. Silverskopian 3 - Tidstypisk arkitektur

Inom Sabbatsbergsområdet finns en mångfald byggnader från olika tider och med olika arkitektoniska uttryck.

Bostadskomplexet på fastigheten Silverskopian 3 är ett tidstypiskt exempel på det sena 1970-talets och tidiga 1980-talets arkitektur. Silverskopian 3 ligger mellan ålderdomlig institutionsbebyggelse i park och sentida sjukhusarkitektur. Bostadskomplexet strävar efter att förhålla sig till båda dessa förutsättningar. Typiskt är byggnadernas organisk planform, putsfasaderna och de traditionella arkitektoniska inslagen såsom burspråk. Typiskt är också strävan efter att anpassa ny arkitektur till omgivningen.

Arkitekturen är genomarbetad och putsen är avfärgad i en gulaktig kulör med referens till ålderdomshemmet. Portgångarna är dekorerade med glaserat kakel med tidstypiska romboida spaljemönstret i starka färger. I arkitekturen finns en spänning mellan robusthet och lätthet.

Flerbostadshuset på Silverskopian 3 innehar ett **arkitektoniskt värde** och ett **arkitekturhistoriskt värde**.

Kulturhistoriskt värde

- viktning av värdebärare i förhållande till betydelse för riket, staden och närmiljön

Viktningen i detta avsnitt syftar till att skapa möjlighet till en nyanserad diskussion om områdets kulturhistoriska värden i den förändringsprocess som pågår. Vilka företeelser som är av betydelse för riket, staden eller närmiljön beror på vilken kunskap och upplevelse de kan förmedla, samt på hur välbevarade och tydliga de framstår.

Det finns också uttryck i staden som är utpekade som varande av riksintresse för kulturmiljön. Dessa bedömningar ligger till grund för urvalet av vilka värden som har betydelse för riket. Det gäller exempelvis Stockholm Vattens byggnad vid Torsgatan som huvudsakligen uppfördes som huvudkontor för det kommunala bolaget Stockholms gasverk, men som till dela även inrymde Stockholms vattenledningsverk, vilka fortfarande huserar här.

Avtrycket efter den södra av Sabbatsbergs dammar och efter gasklocklans tomt bedöms ha ett kunskapsvärde för staden, dels för att förstå Sabbatsbergs historia, dels för att förstå den kommunaltekniska historien i området, till vilken gasklockan och huvudkontoret vid Torsgatan hör.

Stödmuren vid Torsgränd bedöms inte ha någon betydelse för riket eller staden. Den syns inte från omgivande gator och är en svårläst rest från 1800-talets sjukhusanläggning, vilken i dag är riven. Å andra sidan har muren stor betydelse för närmiljön vad gäller dess miljöskapande värde. Den berikar kulturmiljön och betonar höjdskillnader i området.

Värdebärare som listas som av betydelse för riket har även betydelse för staden och närmiljön. Värdebärare som listas som av betydelse för staden har även betydelse för närmiljön men inte för riket. Värdebärare som listas som av betydelse för närmiljön har inte bedömts ha betydelse för staden eller riket.

Riket	Staden	Närmiljön
<div>Värdebärare av betydelse för riket</div> <div>Bebyggelse<ul style="list-style-type: none">Stenhusen från 17- och 1800-talen och kyrkan på ålderdomshemsområdetStockholm Vattens byggnad (Stockholms gasverks f.d. huvudkontor)Äldre stenstadskvarter som omger Sabbatsbergsområdet</div> <div>Park/parkmark<ul style="list-style-type: none">Ålderdomshemsområdets parkmarkVasaparken</div> <div>Gatu- och vägsträckningar<ul style="list-style-type: none">SabbatsbergsvägenGator som omger Sabbatsbergsområdet (Torsgatan, Odengatan, Dalagatan och Tegnérsgatan)</div>	<div>Värdebärare av betydelse för staden</div> <div>Bebyggelse<ul style="list-style-type: none">Ålderdomshemmet, verksamheten (kontinuitetsvärde)Sjukhuset, verksamheten (kontinuitetsvärde)Bonnierhuset vid TorsgatanF.d. ögon- och öronkliniken och Röda korsets elevhem i södra delen av sjukhusområdet</div> <div>Träd<ul style="list-style-type: none">Äldre träd på Sabbatsberg 22Äldre träd i södra delen av sjukhusområdetSabbatsbergs fruktträdgård</div> <div>Strukturer<ul style="list-style-type: none">Avtrycket efter dammen och gasklockan, Sabbatsberg 22Bergsskärningar och stödmurar vid Torsgatan, Dalagatan och TegnérsgatanTrappor, murar och planteringar från 1940-talet vid Torsgatan</div>	<div>Värdebärare av betydelse för närmiljön</div> <div>Bebyggelse<ul style="list-style-type: none">Yngre ålderdomshemsbyggnader</div> <div>Struktur<ul style="list-style-type: none">Stödmuren vid Torsgränd</div> <div>Gatusträckningar<ul style="list-style-type: none">Torsgränd och Hälsobrunnsgatan</div>

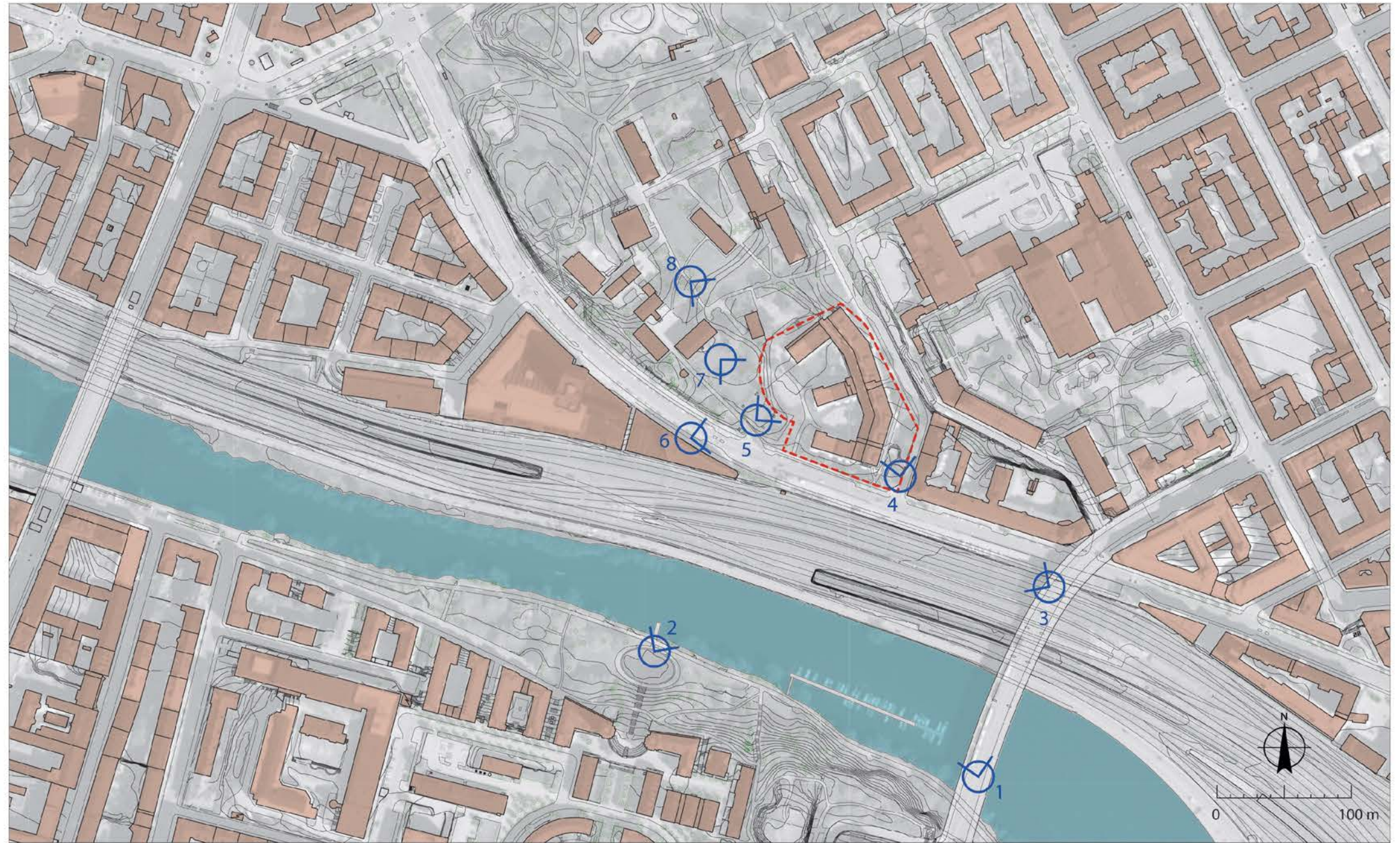
Viktiga vyer och siktlinjer

Upplevelsen av projektområdet sett från det nära stadsrummet

För att kunna bedöma projektområdets rumsliga relation med den kringliggande stadsstrukturen och taksiluetten analyseras åtta nära vyer. Vyerna representerar välfrekventerade rörelsestråk med direkt vy mot projektområdet. Vyerna presenteras på vykartan till höger.

Följande nära vyer finns:

1. Från Barnhusbron på Kungsholmssidan
2. Från Kungsholmens strandstig nedanför Grubbensparken.
3. Från Barnhusbron på Norrmalmsidan
4. Från Torsgränd
5. Från Sabbatsbergs fruktträdgård nedre del
6. Från Torsgatan
7. Från Sabbatsbergs fruktträdgård övre del
8. Från Sabbatsbergs äldre kulturmiljö

>> Viktiga vyer och siktlinjer

Vy 1 Barnhusbron Kungsholmssidan

Val av vy

Barnhusbron är ett välfrekventerad stråk för både gående och fordonstrafik.

Upplevelse av stadsrum

Vattenledningsverkets fd kontorshus är en del av den äldre stenstaden. Bebyggelsen i Sabbatsberg håller en lägre skala och ligger indragen bakom träd som bildar en grön front mot Torsgatan. Bonniers kontorshus utgör ett solitärt landmärke utanför den äldre stenstadens front.

Sårbarhet

Sabbatsbergs gröna front mot Torsgatan och småskaligheten i Sabbatsbergs fruktträdgård och äldre kulturmiljö. Bebyggelsen i Silverskopian utgör en mjuk övergång mellan det äldre Sabbatsberg och stenstadens front.

Vy 2 Kungsholms strandstig nedanför Grubbenparken

Val av vy

Vy från Kungsholmens strandstig nedanför Grubbenparken.

Upplevelse av stadsrum

I förgrunden syns Barnhusviken. Bakom Klarastrandsleden och spårområdet syns flerbostadshuset vid Silverskopian indraget bakom grönska. Till höger syns Stockholms f.d. Gas- och vattenledningsverk.

Sårbarhet

Sabbatsbergs gröna front mot Torsgatan och småskaligheten i Sabbatsbergs fruktträdgård och äldre kulturmiljö. Silverskopian utgör en mjuk och respektfull övergång mellan det äldre Sabbatsberg och stenstadens front.

>> Viktiga vyer och siktlinjer

Vy 3 Barnhusbron Norrmalmsidan

Val av vy

Barnhusbron är ett välfrekventerad stråk för både gående och fordonstrafik.

Upplevelse av stadsrum

I vyn syns stenstadens front mot Torsgatan med spårområdet utmed Barnhusviken till vänster. Sabbatsbergs äldre kulturmiljö och Silverskopan ligger dold bakom grönska som bildar en grön front mot Torsgatan.

Sårbarhet

Sabbatsbergs gröna front mot Torsgatan. Den mjuka övergången mellan det äldre Sabbatsberg och Stockholms f.d. Vattenledningsverkskontor.

Vy 4 Torsgränd

Val av vy

Vyn är från korsningen Torsgatan - Torsgränd och visar mötet mellan Sabbatsberg och stenstaden.

Upplevelse av stadsrum

Till vänster syns Silverskopan och den gröna förgårdsmarken med uppvuxn träd mot Torsgränd. Till höger syns Stockholms f.d. Vattenledningsverkskontor. Bebyggelsens skala och färgsättning är sammanhållen

Sårbarhet

Den gröna förgårdsmarken vilken skapar en mjuk övergång mellan Silverskopan och Stockholms f.d. Vattenledningsverkskontor.

>> Viktiga vyer och siktlinjer

Vy 5 Sabbatsbergs fruktträdgård nedre del

Val av vy

Vyn är från nedre delen av Sabbatsbergs fruktträdgård.

Upplevelse av stadsrum

Vyn visar en grön slänt och till vänster syns en trappa. Silverskopan ligger delvis dold bakom grönska. Sabbatsberg som en enklav i staden med bevarade delar av den äldre topografin tydligt avläsbar.

Sårbarhet

Den gröna rumsligheten och det mjuka mötet med flerbostadshuset i Silverskopan

Vy 6 Torsgatan

Val av vy

Vyn är från Torsgatan vid Bonniers konsthall.

Upplevelse av stadsrum

I vyn syns Sabbatsbergs gröna front utmed Torsgatan.

Sårbarhet

Sabbatsbergs gröna front mot Torsgatan.

>> Viktiga vyer och siktlinjer

Vy 7 Sabbatsbergs fruktträdgård övre del

Val av vy

Vyn är från Sabbatsbergs fruktträdgård framför Klarahusetets östra fasad.

Upplevelse av stadsrum

Vyn visar den gröna rumsligheten i Sabbatsbergs fruktträdgård. Flerbostadshuset i Silverskopan skymtar mellan träden.

Sårbarhet

Den gröna rumsligheten

Vy 8 Sabbatsbergs äldre kulturmiljö

Val av vy

Vyn är innifrån det äldre Sabbatsberg.

Upplevelse av stadsrum

Vyn visar den gröna parkmiljön med gångstigar och topografiska variationer. Ett flertal av Sabbatsbergs årsringar är synliga i vyn.

Sårbarhet

Den gröna rumsligheten och småskaligheten.

Ta tillvara och utveckla

Detta avsnitt syftar till att bidra med resonemang kring och förslag till hur befintliga kulturhistoriska värden skulle kunna tillvaratas, utvecklas och kanske till och med återupprättas i en förändringsprocess på fastigheten Silverskopan 3. Kapitlets samtliga femton punkter är formulerade utifrån ett kulturmiljöperspektiv. Inga andra enskilda eller allmänna intressen behandlas.

Rivning och nyexploatering

- Sabbatsbergs fruktträdgård har haft sin tydliga utbredning sedan 1700-talet som den bevarar än i dag. Trädgården är viktig för Sabbatsbergs historia och har ett högt kulturhistoriskt värde. Den år 1971 rivna gasklockan låg i nära anslutning till trädgården. Vid en nyexploatering på Silverskopan 3 bör det dock vara möjligt att lägga den nya bebyggelsen närmare trädgården jämfört med i dag, under förutsättning att byggnadshöjden hålls nere i denna del.
- Sabbatsbergs fruktträdgård har stor betydelse för kulturmiljön Sabbatsberg. Den historiska 1700-talsträdgården omfattar trädgårdens två övre nivå. Den nedre nivån adderades under 1800-talet och integrerades helt i trädgårdens gestaltning år 1940. Därefter har trädgården förfallit och 1940 års gestaltning till stora delar försvunnit. En viktning av värden inom trädgårdsanläggningen skulle därför ge vid handen att den nedre yngre trädgårdsnivån har ett lägre kulturhistoriskt värde, och är mer tålig för ändringar än de två övre nivåerna.
- Befintlig bebyggelse på Silverskopan 3 har vissa kulturhistoriska värden och arkitektoniska kvaliteter. En rivning av byggnaderna bör inte ske utan kännedom om och beaktande av dessa värden. Värdena beskrivs i historiken och i den kulturhistoriska värdebeskrivningen i föreliggande kulturmiljöanalys.
- Det krävs ingående kunskap och förståelse för Sabbatsbergs tidslager och kulturhistoriska värden för att hantera den komplexa situation som en nybyggnad på Silverskopan 3 innebär. Ett applicerande av ett generellt stadsbyggnadsmönster

på platsen bör därför undvikas. Istället bör utformningen föregås av en analys av platsen och dess förutsättningar. En nybyggnad på fastigheten bör respekterar tidslager och kulturhistoriska värden i kulturmiljön och på samma gång tillför kvaliteter till Sabbatsberg och staden.

- Höga hus saknas inte i Sabbatsbergs omgivning. Vid Torsgatan finns det arton våningar höga Bonnierhuset som är väl synligt från det äldre Sabbatsberg, men som tack vare Torsgatans tilltagna bredd inte upplevs som alltför påträngande. Istället ger det en bild av den omgivande storstaden, vilken påtagligt kontrasterar mot den ålderdomliga och gröna kulturmiljö som Sabbatsberg utgör. Detta möte mellan storstaden och Sabbatsbergs småskalighet och gröna karaktär ger upplevelsevärden vid vistelse inom kulturmiljön. Sett endast utifrån kulturmiljön i Sabbatsberg så bör högre hus därför även vara möjligt på Silverskopan 3.

Kopplingar

- Befintlig bebyggelse i Silverskopan 3 har sina uppenbara kvaliteter, men har samtidigt en introvert karaktär, sluter sig mot omgivningen och utgör till sin massa något av en barriär mot det äldre Sabbatsberg. Vid en nyexploatering bör den visuella kopplingen mellan det äldre Sabbatsberg i norr och Silverskopan 3 i söder beaktas och hanteras.
- Silverskopan 3 har sedan 1700-talet varit en del av Sabbatsbergsområdet och dess historia. Här låg en av de lergropar som var resultatet av tegelbrukets verksamhet i området, och som sedan kom att utgöra de dammar som var en förutsättning för 17- och 1800-talens hälsobrunn vid Sabbatsberg. Därefter fanns här äldreboendets kyrkogård och sedan "Sabbatsbergsklockan". I dag är denna koppling mer diffus. Det bör vid en nyexploatering skapas ett större "utbyte" mellan det historiska Sabbatsberg och Silverskopan 3, exempelvis gångstråk och förbättrad tillgänglighet. Den historiska kulturmiljön i Sabbatsberg har tydliga kvaliteter att ta tillvara vid en utveckling av fastigheten.

- Sabbatsbergs fruktträdgård är en viktig del av Sabbatsbergs historia och är även ett viktigt miljöskapande inslag i kulturmiljön. Vid en nyexploatering bör det skapas en tydligare koppling mellan Silverskopan 3 och Sabbatsbergs fruktträdgård, som på så sätt kan bli en stark kvalitet i boendemiljön och upplevas av fler människor än i dag. Trädgården är i dag igenvuxen och förfallen. En renovering/restaurering av trädgården skulle stärka dess kvaliteter och dess bidrag till omgivningen.
- Vid mitten av 1800-talet fick hälsobrunnen en mer direkt koppling till Torsgatan, över nuvarande Silverskopan 3, när den södra dammen torrlades och stråk och parkmark anlades på dess plats. Gasklockan blockerade denna koppling från 1880-talet och hundra år framåt. I början av 1980-talet återupprättades ett gångstråk här i samband med att dagens bostadskomplex uppfördes. I dag är kopplingen nertonad och avspärrad med grindar. Denna koppling, mellan Torsgatan i söder och det äldre Sabbatsberg i norr, kan med fördel förstärkas vid en utveckling av Silverskopan 3.

Kulturhistoriskt viktiga strukturer

- Befintligt bostadskomplex på Silverskopan 3 inplacerades i början av 1980-talet på gasklockans redan utjämnade tomt. Exploateringen präglades av en hög ambition att bevara de äldre träd som omgav gasklockan och dess två flyglar, liksom av att bevara Sabbatsbergs kontinuerliga gröna front mot Torsgatan. Vid en nybyggnad på fastigheten bör det åter strävas efter ett bevarande av de äldre träd som omger bostadskomplexet, och då särskilt mot ålderdomshemsområdet och mot Torsgatan.
- Dammens och gasklockans "avtryck" på västra delen av Silverkopan 3 utgör ett intressant historiskt inslag i miljön som bör beaktas.
- Flera stödmurar finns inom Sabbatsbergsområdet, vilket är ett resultat av den kuperade terrängen och 1800-talets bemästrande av denna för bebyggelse

och park. Stödmurarna är en del av områdets historia och karaktär och betonar dess höjdskillnader. Stödmuren vid Torsgränd bör således bevaras och fortsatt utgöra en framträdande struktur i miljön.

Ny arkitektur

- Befintlig bebyggelse på Silverskopan 3 träder på ett respektfullt sätt tillbaka från den angränsande historiska kulturmiljön genom att byggnadsvolumerna trappar ner i väster. På så sätt domineras inte den känsliga kulturmiljön. Detta är ett värde som bör beaktas vid en rivning och nyexploatering på fastigheten.
- 1950 stod äldreboendets byggnad "Nya hemmet" färdig. Byggnaden är ett punkthus i åtta våningar som, trots sin stora volym och sin placering i direkt anslutning till Sabbatsbergs historiska kärna, inte förtar upplevelsen av kulturmiljön. En anledning till detta är de indragna balkongerna som minskar upplevelsen av övervakning, och därmed privatisering, av parken. En annan anledning är byggnadens begränsade fotavtryck. Detta är kvaliteter som kan beaktas och inspirera vid en nybyggnad på Silverskopan 3.
- Sabbatsberg är en kulturmiljö med arkitektoniska och arkitekturhistoriska värden. Varje byggnad har en arkitektur som är signifikativ för sin tid. Miljön har samtidigt en sammanhållen karaktär genom respektive byggnads tydliga exteriöra materialitet, vilket är gemensamt för 1700-talsbyggnaderna såväl som för 1800- och 1900-talsbyggnaderna. I viss mån gäller det även befintliga byggnader på Silverskopan 3. Vid en nybyggnad på Silverskopan 3 bör en modern arkitektur eftersträvas som liksom befintliga byggnader uttrycker en tydlig materialitet och materialkvalitet.

Källor

Litteratur

Asker, Bertil (red.), *Stockholms tekniska historia. 2, Stockholms parker : innerstaden*, 1. uppl., LiberFörlag, Stockholm, 1986

Holmqvist, Valter, Ivervall, Karl-Heinz & Eriksson, Kerstin (red.), *Sabbatsbergs sjukhus 111 år*, Sabbatsbergs sjukhus, Stockholm, 1989

Nordström, Alf, *Från fattighjon till folkpensionär: Sabbatsberg under 200 år*, [Ny uppl.], Sabbatsbergs vård- och ålderdomshem, Stockholm, 1962

Nordström, Alf, *Nu är drickning börjad: Glimtar från Sabbatsbergs hälsobrunn*, ingår i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1954, Stockholm, 1954

Stockholms belysning: utgifven med anledning af Gasverkets femtioåriga tillvaro, den 18 december 1903, 2. uppl., Stockholms gasverk, Stockholm, 1903

Rosander, Lennart, *"Att genom välgärningar aftorka nödens och behofvens tårar": Sabbatsbergs fattighus och hälsobrunn under tre århundraden*, Stockholmia, Stockholm, 1996

Åman, Anders, *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen : en arkitekturhistorisk undersökning*, Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm, 1976

Arkiv

Sabbatsbergs vård- och ålderdomshems arkiv i Stockholms stadsarkiv	- fotografier, protokoll och kontrakt
Stockholms stad, Stadsbyggnadsnämndens arkiv	- bygglovsritningar och byggnadsdata
Stockholms stad, Trafikkontorets arkiv, Parkarkivet	- parkritningar och parkdata
Stockholms stadsarkiv	- historiska kartor
Stockholms stadsmuseum, Faktarummet	- historiska fotografier, byggnadsinventeringar, kartor m.m.
Castellum AB Driftarkiv i Kv. Läkaren 10	- ritningar
Stockholm Vatten och Avfall	- ritningar

Tidskrifter

Arkitektur, nr 5/1959 - Kvinnokliniken vid Sabbatsbergs sjukhus

Arkitektur, nr 1/1978 - Nya bostäder i Sabbatsberg

Arkitektur, nr 1/1982 - Nya bostäder i Sabbatsberg

Tidningen Byggprojekt, nr 5-6/1988. - Särtryck, Folder från Alrla: Mejeriernas Hus – En presentation av Arlas nya fastighet inför invigningen 31 oktober 1989

Internet

Brandkontorets arkiv: www.brandkontoret.se/om-oss/var-historia/historiska-arkivet/ - syner upprättade i samband med brandföräkringar (sökord: Röda berget 3)

Stockholmskällan: www.stockholmskallan.se - historiska kartor, historiska fotografier och illustrationer, historiska data

Stockholms digitala stadsmuseum: www.stadsmuseum.stockholm.se - historiska fotografier

Stockholms stadsmuseum: www.stadsmuseum.stockholm.se - klassificeringskarta

Historiska Norrmalm, Adolf Fredriks historiegrupp: www.norrmalm.myor.se - historisk studie av Sabbatsberg

Centrum för vårdens arkitektur, Chalmers: <https://www.chalmers.se/sv/centrum/cva/Sidor/default.aspx>

Dagens Nyheters arkiv, sökning åren 1984-1992: <https://arkivet.dn.se/>

Fornsök: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Rapporter

Klarahusets trädgård, Sabbatsberg. Kv. Silverskopan 2. Den historiska och dagens trädgård. Inventering och sammanställning 2011. Taggen miljö och landskap AB

Muntliga källor

Informant Claes Walters, Arla. 2018-01-31

